

**UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
Învățământ la distanță**

VIAȚA COTIDIANĂ ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

(Curs special de istorie medievală a românilor)

Autor și Titular:

Prof.univ.dr. Maria Magdalena SZÉKELY (GOROVEI)

**ANUL III
SEMESTRUL II
2015 – 2016**

INTRODUCERE

În anii '50, când prestigioasa editură franceză Hachette iniția, sub influența noului curent istoriografic al Școlii de la „Annales”, seria de lucrări *La vie quotidienne...*, o eventuală cuprindere a spațiului românesc într-o asemenea cercetare de amploare era imposibilă, pentru că, pe atunci, istoriografia noastră, tributară unei ideologii politice, urma alte direcții. Câteva decenii mai târziu, la vremea când în Europa occidentală Noua Școală era deja depășită de noi curente și orientări, exploratorii trecutului nostru au lansat pentru prima oară ideea preluării metodelor de lucru experimentate de istoriografia apuseană și aplicării lor la sursele specifice istoriei românești. Au urmat câțiva ani de dezbateri în jurul acestei chestiuni: istorici din generația mai tânără au fost gata să se încumete a scrie studii și cărți în noua manieră, dar fără a cunoaște temeinic izvoarele; alții, mai conservatori, au considerat că este mai bine, pentru moment, să se continue cercetările de tip pozitivist. În fine, au fost și specialiști care au socotit că izvoarele istoriei noastre nu permit abordări precum cele din Occident. Controversele au rămas, din păcate, sterile, istoricii români mergând, fiecare, pe drumul propriu. Discuții aprinse s-au purtat, cum era firesc, între medievaliști, fiindcă Evul de Mijloc era cel mai puțin cunoscut sub raportul mentalităților și, în egală măsură, cel mai sărac în surse. Și totuși, așa cum s-a relevat, „sursele potrivite există”; „nimic – sau aproape nimic – din ceea ce constituie subiectul unor foarte moderne, foarte palpitate și foarte atrăgătoare cercetări de istorie medievală occidentală [...] nu este străin, nu lipsește istoriei noastre”¹.

Aria de investigat în domeniul istoriei mentalităților este, practic, nemărginită; doar lipsa de imaginație a autorului îi poate pune limite. Că așa stau lucrurile o dovedesc cu prisosință numeroasele lucrări cu subiecte dintre cele mai felurite și mai neașteptate: s-au scris, în Apus, istorii ale locuinței, camerei, veșmintelor, culorilor, alimentației și gastronomiei, ale pâinii, vinului, legumelor, animalelor, corpului, lacrimilor, igienei, bolilor și morții, s-au scris istorii ale fricii, bucuriei, pudorii, iubirii și sexualității, umorului și râsului, ale femeii, copilului, bastardului, sărăciei, ale timpului, nopții, apei și focului, ajungându-se până la istorii ale cuplului și la istoria de zi cu zi a unei așezări. Rezultatele unor asemenea investigații, sintetizate și rânduite după principii cronologice și spațiale, au fost înglobate în deja clasica lucrare *Histoire de la vie privée*, coordonată de Philippe Ariès și Georges Duby.

Izvoare și metode de cercetare. Există, așadar, suficient de multe exemple de la care s-ar putea porni și tot atâtea direcții care s-ar putea parcurge în alcătuirea unor lucrări de istorie a mentalităților pentru spațiul românesc. Dar, ca să se ajungă la o construcție solidă și durabilă, istoricul trebuie să aibă răbdarea de a parcurge sute, poate mii de izvoare, de cele mai diferite tipuri și proveniențe. Într-o ordine absolut aleatorie, care nu ține seama de criteriul importanței, aș aminti: *urmele de viață* descoperite pe cale arheologică (locuințe, vase, obiecte, morminte, podoabe, resturi de veșminte), *documentele* (acte de stăpânire a pământului, zapise, cărți de mărturie, foi de zestre, testamente, privilegii comerciale, registre de socoteli, scrisori particulare), *cronicile interne, consemnările călătorilor străini* care au trecut prin Țările Române, *inscripțiile*

¹ Ștefan S. Gorovei, *Un „alt Ev Mediu românesc”*, în „Xenopoliana”, I, 1993, 1–4, p. 64.

de tot felul, *însemnările* pe cărți, *pecețile* și celelalte izvoare heraldice. La toate acestea se adaugă *mărturiile vizuale* (miniaturile, pictura religioasă și pictura laică).

Specificul acestor izvoare impune și metoda de lucru pe care cercetătorul trebuie să o urmeze. Metoda, fundamentată și experimentată în istoriografia apuseană, este mai flexibilă și mai complexă decât aceea folosită în cercetările obișnuite. Aceasta, pentru că sursele conțin arareori informații directe despre modul de viață a oamenilor în Evul Mediu; informațiile trebuie, de cele mai multe ori, căutate printre rânduri, dincolo de litera documentului sau de piatra scoasă dintr-un complex arheologic. În plus, informațiile extrase din surse diferite trebuie în permanență coroborate, pentru închegarea unui tablou pe cât posibil complet.

Direcții de cercetare. Un studiu consacrat vieții de toate zilele în Țările Române trebuie să înceapă cu prezentarea cadrului general în care se desfășura existența oamenilor: aspectul general al țării și al așezărilor – orașe, cetăți, sate.

În așezări, clădite mai mult sau mai puțin gospodărește, se găseau casele, conacele boierești și curțile domnești. Ar fi de reconstituit înfățișarea acestor locuințe (cu mobilele lor, cu sobe, icoane, tablouri, argintărie, ceasornice, cu covoare pe podele și pe pereți, cu fețe de masă și perne pe paturi), a grădinilor și acareturilor.

Aceasta era ambianța în care cuplul își trăia viața de zi cu zi. Condiția femeii, strategiile matrimoniale, înzestrarea fetelor, căsătoria, relațiile dintre soți, dintre frați, infidelitățile, divorțurile, văduvia, moștenirile, universul copilăriei – iată direcțiile principale într-un studiu de istorie a familiei.

Se cuvine apoi a acorda atenție veșmintelor: costumului feminin, coafurilor, bijuteriilor, dar și costumului masculin (fie că este vorba de costumul zilnic, de costumul de ceremonie sau cel de luptă), tunsorilor, bijuteriilor și parfumurilor.

Cum se hrăneau strămoșii noștri? Ce mâncăruri preferau, ce băuturi, ce dulciuri, ce fructe? De unde se aduceau (uneori, de unde se importau) anumite alimente? Răspunsurile la aceste întrebări trebuie completate cu descrieri ale unor ospete, ale veselei, ale tacâmurilor și ale instrumentelor muzicale care întregeau atmosfera de bună dispoziție a mesenilor.

Bolile curențe, epidemiile, gradul de igienă și instalațiile sanitare sunt aspecte de neocolit într-o lucrare închinată vieții din trecut.

Cu aceasta, liniile generale ale existenței private a individului sunt trasate și se poate trece la următorul registru: viața în comunitate. În societatea medievală, oamenii erau puși în fața unor greutăți, presiuni și răsturnări nu într-un tot diferit de cele din zilele noastre. Erau și pe atunci procese, izbucneau și pe atunci incendii, se produceau dezastre naturale sau distrugerii armate, se comiteau crime.

La curte, domnul și boierii nu croiau doar planuri de război și nu discutau doar pe marginea încheierii unui tratat de pace. Pe cuprinsul țării existau mai multe reședințe domnești, vizitate din timp în timp de principe și suita sa; aici, pentru petrecerea plăcută a timpului, se organizau jocuri, spectacole de teatru, întreceri, se asculta muzică și se dansa. În anumite zile, curtea pleca la vânătoare, cu arme, șoimi, câini, cai și corturi. Alteori, mergea la câte o nuntă. Domnii și boierii noștri aveau deprinderi, am zice astăzi „la modă”, întocmai ca cele de la curțile princiare europene, vizitate de ei la ceremonii de depunere a omagiului vasalic sau în misiuni diplomatice.

Educația fiilor de boieri era un pas important în formarea viitorilor oameni de curte. Unii dintre ei erau școliți în Polonia sau în Transilvania, cei mai mulți serveau ca paji pe lângă domn sau pe lângă marii boieri. Dar cum se manifesta grija pentru educația fetelor? Unde învățau ele carte (cele care învățau)?

În Evul Mediu, oamenii se îndeletniceau mai ales cu agricultura. Izvoarele – arheologice, etnografice și documentare – spun câte ceva despre plantele cultivate, despre pomii fructiferi, despre vii, animale, păsări și albine, despre uneltele folosite.

Existau și negustori autohtoni, dar marele comerț, în care erau antrenate și principatele române, îl făceau negustorii străini. Cercetarea drumurilor, a mărfurilor importate, exportate și a celor scutite de vamă, a taxelor și a punctelor vamale scot în evidență aspecte ale traiului cotidian, ale prosperității sau sărăciei țării și locuitorilor ei.

Prin târguri sau orașe, pe lângă curțile boierești, se aflau atelierile meșteșugarilor (cojocari, blănari, croitori, cizmari). Existau, de asemenea, pietrari, zidari și zugravi. Uneori, însă, aceștia nu răspundeau întru totul gustului și exigenței curții și atunci erau aduși din țări străine pictori de biserici, sculptori în piatră, dar și bucătari, brutari și croitori de lux.

Tot străini erau și medicii, farmaciștii și bărbierii chemați în cetatea de scaun de domnul bolnav. Medicamentele „de farmacie” – căci exista și o farmacie populară, cu reminiscențe până în zilele noastre – erau comandate îndeosebi în Transilvania, ca și ochelarii din sticlă cu rame de aur.

În afara categoriei sale active, productive (*laboratores*), societatea medievală o cunoștea și pe aceea a călugărilor (*oratores*). Viața acestora, cu îndeletnicirile, hrana, obiectele de cult și veșmintele formează un capitol aparte.

În fine, săraci sau bogați, aristocrați sau nu, înalți dregători sau umili călugări, femei și bărbați, toți acești oameni au trecut, rând pe rând, în lumea umbrelor. De aceea, o istorie a vieții de zi cu zi trebuie să se încheie cu un capitol despre moarte, despre concepția asupra morții, despre grija pentru viața de dincolo, despre testamente și bunuri lăsate moștenire.

DE LA SPAȚIUL INTIM LA INTIMITATE

Conceptul de intimitate. Intimitatea, așa cum este ea înțeleasă de omul contemporan (ca viață privată, chestiuni personale, cerc familial) este un concept care s-a răspândit în strânsă legătură cu individualismul, încă din Renaștere. Dar abia secolul al XIX-lea avea să schițeze – scria Michelle Perrot – „vârsta de aur a vieții private, în care cuvintele și lucrurile se clarifică, iar noțiunile se rafinează”². În aceste condiții, putem vorbi de intimitate în Evul Mediu? Este chestiunea pe care și-au pus-o și autorii volumelor consacrate acestei epoci din seria *Istoria vieții private*. „Suntem oare îndreptățiți – se întreba Georges Duby – să vorbim de viață privată în Evul Mediu, să transpunem într-un trecut atât de îndepărtat o noțiune, cea de *privacy*, care, după câte știm, s-a format în cursul secolului al XIX-lea în sânul societății anglo-saxone, aflate la vremea aceea în avangarda edificării unei culturi «burgheze»? Cântărind bine toate elementele, consider că se poate răspunde afirmativ [...]. Prin urmare, nu am șovăit să utilizăm, oricât de anacronic ar părea, dacă nu chiar mai mult, conceptul de viață privată; am încercat să discernem în societatea medievală o frontieră între ceea ce era și ce nu era considerat de domeniul privatului, să izolăm un câmp de sociabilitate care să corespundă cu ce numim noi astăzi viață privată”³.

Așadar, se poate vorbi de intimitate pentru veacurile Evului de Mijloc, chiar dacă, pe atunci, acest concept nu exista. Rămâne de văzut, totuși, în ce măsură realitatea pe care astăzi o definim prin termenul de *intimitate* se regăsește în trăirea cotidiană a omului medieval și premodern.

Intimitatea se poate studia fie la nivel individual (intimitatea persoanei față de cei din jur), fie la nivelul unui grup familial (intimitatea cuplului sau intimitatea familiei formate din părinți și copii față de restul lumii). Dat fiind că izvoarele avute la îndemână nu sunt nici numeroase, nici bogate în informații, este greu de spus până unde ținea intimitatea individuală și unde începea aceea de grup. Ca atare, nu am operat o distincție între cele două tipuri de intimitate (după cum nu am operat nici distincția între intimitățile specifice anumitor vârste), lăsând ca explicațiile să vină la fiecare situație studiată în parte.

„Aș vrea ca toți ai mei să viețuiască sub același acoperiș, să se încălzească la aceeași vatră, să mănânce la aceeași masă”, scria un memorialist italian din secolul al XV-lea⁴, exprimând idealul vieții de familie în Europa, neschimbat până la manifestarea accentuată a individualismului de tip burghez, în veacul al XIX-lea. Fără îndoială, dacă și-ar fi pus o asemenea problemă, un boier autohton din aceeași vreme ar fi scris cam la fel. Pentru el, „toți ai mei” ar fi însemnat soția și copiii, căci în Țările Române era răspândit modelul nuclear, familia restrânsă, formată din părinți și copii. „Aceeași vatră” și „aceeași masă” sunt elementele care definesc spațiul comun de conviețuire, altfel spus *căminul* – teritoriu al intimităților prin excelență. El protejează intimitatea familiei față de lumea înconjurătoare și adăpostește locuri în care se manifestă intimitatea individuală. De aceea, pentru studiul intimității este foarte necesară o privire asupra căminului ca spațiu intim.

² *Istoria vieții private*, VII, traducere de Narcis Zărnescu, București, 1997, p. 7.

³ *Istoria vieții private*, III, traducere de Maria Berza și Micaela Slăvescu, București, 1995, p. 5–6.

⁴ *Ibidem*, p. 210.

Locuința domnească. În Moldova nu a existat un singur tip de cămin, căminul etalon. Fiecare categorie socială sau profesională, de la domnul țării până la negustorul din târguri, avea un alt fel de locuință. Familia domnească își avea reședința principală la Suceava și apoi la Iași și reședințe sezoniere, temporare, în curțile presărate prin mai toate târgurile țării.

Palatul domnesc din Iași era departe de ceea ce se înțelege îndeobște prin acest termen. Un călugăr italian care a trecut prin capitala Moldovei la începutul veacului al XVII-lea nota că palatul „este înconjurat de o parte cu ziduri și de cealaltă parte este închis cu bârne îmbucate unele într-altele” și că este o construcție de zid, acoperită cu șindrilă. Odată cu venirea lui Vasile Lupu la tron, reședința a început să-și schimbe înfățișarea. Solul polon Jerzy Krasinski scria, la 1636: „Castelul era înainte vreme destul de sărăcăcios, dar domnul de acum, pentru a avea o locuință comodă, l-a restaurat foarte bine și l-a îndreptat și a făcut întărituri bune de jur împrejur”. Aceeași grijă a manifestat-o domnul și pentru celelalte curți (mai cu seamă cele din Suceava), reparându-le și amenajându-le cu materiale și meșteri – cărămidari, țiglari, dulgheri – aduși de la Bistrița.

Cum arăta palatul domnesc din Iași după reparațiile făcute de Vasile Lupu povestește episcopul Marco Bandini: „În ceea ce privește aparența sa exterioară, palatul nu arată așa strălucit, însă pereții dinăuntru, îmbrăcați în covoare, tapiserii, draperii de mătase, strălucind de aur și argint, înfățișează o maiestate oarecum regească a acestui principe. Scaunele acoperite cu o pânză foarte fină de în, sunt împodobite cu ținte de aur și argint”. Un alt observator, Paul de Alep, era impresionat de faptul că „locuințele unde stau sunt acoperite în întregime cu plăci de faianță, iar Vasile <Lupu> a pus să se împodobească minunat tavanele”. Lucrările efectuate de Vasile Lupu au schimbat într-o oarecare măsură aspectul curții, deși ea a rămas în continuare „o reședință bătrânească, cu multe ornamente și luxoasă, dar fără un plan ordonat, e un adevărat haos și are multe clădiri lipsite de proporții”.

Apartamentele locuite de familia domnească în cetatea Sucevei, la curțile din țară și poate în incintele mănăstirilor erau, fără îndoială, împodobite cu decoruri pictate. Când Petru Rareș și ai lui au fost siliți să ia calea pribegiei și să se refugieze la Ciceu, a fost tocmită o echipă de zugravi care, plătită de administrația Bistriței în contul birului, a executat felurite lucrări la porunca fostului domn moldovean.

Fragmentar, aspectul interior al locuințelor domnești se poate reconstitui. Încăperile erau luminate cu lumânări de ceară așezate în sfeșnice. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, scurgerea timpului era măsurată de ceasornice: Petru Rareș primise un orologiu de la bistrițeni, în 1537, și un altul de la brașoveni, în 1542. Acesta din urmă aparținuse judeului orașului Brașov, Johann Fuchs. Ne putem întreba ce fel de orologii erau acestea: cu greutateți, ca cele fabricate în atelierele venețiene ? Astronomice, eventual împodobite și cu semnele zodiacale ? Simple și greoaie, de masă ? Sau, poate, mecanice, ca cel al lui Carol Quintul, împodobit cu o statuie în miniatură a împăratului care, la fiecare oră, ridica sceptrul ?

În vremea aceluiași domn al Moldovei, în sala tronului sau, mai degrabă, într-o sală de primire, era prinsă, pe un perete, o icoană înfățișând Învierea Mântuitorului. Diverse obiecte de sticlă, împreună cu vase prețioase de pus flori și un cristal de sare în care un meșter brașovean cioplise bourul Moldovei completau decorul.

Soli sau misionari ajunși în Moldova și primiți la curte – toți au vorbit despre încăperile destinate prin excelență bărbaților; niciodată nu sunt descrise apartamentele doamnei. Se observă doar că „apartamentul principesei sau doamnei este în spatele locuinței domnului. Ea locuiește aici cu roabele sale și ușile sunt păzite de un fel de Kislar aga, care este un bătrân, numit de localnici «vorniko»; acesta poartă un baston

roșu în mână, ca semn distinctiv al funcției sale. Pe lângă acesta, la intrarea în apartament se află o trupă de gardă de douăzeci și cinci – treizeci de lăncieri”.

La prima vedere, s-ar zice că apartamentul separat al doamnei nu este altceva decât o replică la gineceul femeilor bizantine. Numai că, spre deosebire de acestea din urmă, doamnele noastre și femeile din Moldova în general se bucurau de drepturi destul de largi și nu le erau limitate ieșirile în public. În separarea apartamentelor doamnei în palatul de la Iași văd, mai degrabă, o formă de protecție a intimității. Departe de privirile celor care călcau mai tot timpul dincolo de turnul porții gospod (soli, misionari, călugări de la Locurile Sfinte, osândiți, oameni în căutarea dreptății), doamna avea, prin locuința și biserica separate, o deplină libertate de mișcare, își putea organiza cum voia timpul, putea ieși sau intra fără a risca întâlniri inoportune. În aceste apartamente creșteau și coconii domnești, astfel că, odată cu intimitatea mamei se proteja și propria lor intimitate.

Locuințele boierești. Ceea ce se întâmpla la curtea domnească reprezenta, totuși, un exemplu atipic. Dacă palatul din Iași asigura un minim confort celor care locuiau în el – confortul acesta însemnând și un anumit grad de intimitate –, imediat ce treceai de zidurile curții pășeai într-o altă lume.

„Locuințele orașului – povestește un misionar italian –, foarte puține la număr, sunt toate din pământ, însă cea mai mare parte din ele sunt făcute din bârne îmbucate unele într-altele. Peste ele se așterne lut amestecat cu pleavă, cu băligar de cal și cu apă. După ce se usucă acest material, se ia var și se albesc aceste case ca și când ar fi nu din pământ, ci de zid, datorită cărui fapt cine nu se pricepe ia ușor drept piatră ceea ce de fapt nu e decât lut. Aceste case ei și le împodobesc cu pridvoare și balcoane ieșite în afară, pentru a putea sta în timpul verii la răcoare, și le acoperă de cele mai multe ori cu paie. Numai casele boierilor și cea a domnului sunt acoperite cu șindrilă”. Un alt oaspete al Iașilor constata, în ultimul sfert al veacului al XVII-lea, că „orașul întreg se înfățișează cu curți boierești, înconjurate cu garduri de nuiete și cu colibe mici, de nuiete lipite și acoperite cu paie”.

Mobilierul caselor boierești – fie ele în orașe sau în sate – era foarte simplu. Paul de Alep a descris, cu destulă precizie, interiorul acestor locuințe: „Înăuntrul caselor sunt scaune de jur împrejur [adică lavițe] și o masă sprijinită la mijloc pe un picior, ca în casele europenilor. În loc de mobilier sunt numai covoare și covorașe atârinate pe pereți. În fiecare casă este un cuptor – care are pe dinafară un fel de horn din lut verde sau roșu, iar la cei bogați din faianță, pentru a opri fumul, și care se sprijină pe doi stâlpi; deasupra este o bară de fier; numele lui în limba lor este *kubtor*. Sunt multe cuptoare. În timpul iernii, casele sunt mai calde decât băile”.

Nu există, din păcate, descrieri ale felului în care era împărțit spațiul în aceste case. După urmele scoase la lumină de arheologi, s-ar zice că locuințele boierilor aveau, în general, două încăperi, eventual despărțite de o sală din care – lucru interesant – doar una era încălzită în timpul iernii. Aceasta înseamnă că întreaga familie (părinți și copii) se înghesuia, mai multe luni din an, într-o singură cameră. Acolo își făceau toaleta, acolo femeia năștea dacă-i sosea ceasul, acolo era legănat și alăptat pruncul. În aceste condiții, nici vorbă nu putea fi despre o intimitate a individului în familie sau a cuplului; ne apropiem, mai degrabă, de o stare de promiscuitate. Situația aceasta nu s-a schimbat decât foarte târziu, dovadă că viața privată a fost unul dintre cele mai conservatoare domenii ale vieții noastre sociale.

În amintirile sale, Radu Rosetti povestește cum, atrași de vânatul din păduri, numeroși musafiri călcau, la începutul veacului al XIX-lea, pragul casei de la Bohotin a bunicului lui, hatmanul Răducanu Rosetti. Camere de primire erau, însă, numai două.

„Cetitorul se va întreba fără îndoială – consemna Radu Rosetti – cum, în așa de puține încăperi, se putea primi un număr mai mare de musafiri. Însă bunicii noștri aveau despre confort idei mult mai simpliste decât noi. Era lucru stabilit ca boierii să fie adăpostiți mai mulți într-o odaie, ceea ce era înlesnit prin faptul că mobilarea odăilor era alcătuită aproape exclusiv din *așternuturi*, adică din paturi de scânduri pe cari se așezau saltele de lână acoperite cu macaturi de cit. La părete se puneau perine de paie, acoperite cu cit la feli, pe cari se razamau perine mai mici, îmbracate ca cele de la părete, dar umplute cu lână. O masă sau două, obișnuit de lemn de brad văpsit sau lustruit, acoperită cu covor de țară, și câteva scaune complectau, la începutul veacului trecut, mobilierul unei odăi de musafiri din oricare curte din Moldova”. Citind aceste rânduri, ai impresia că timpul s-ar fi oprit în loc: nici o deosebire nu există între interioarele descrise de Paul de Alep, la mijlocul secolului al XVII-lea, și acelea ale curții de la Bohotin a hatmanului Răducanu Rosetti, de la începutul secolului al XIX-lea. Din fericire, Radu Rosetti explică, mai departe, cum se putea locui într-o asemenea încăpere: „paturile erau așezate de-a lungul păreților celor din fața ușii și mărginași cu aceasta, altă dată de jur împrejurul odăii, rămânând liberă numai lumina ușii. În acest chip, într-o odaie, să zicem de cinci metri pe fiecare lature, se puteau culca pe paturi, de la șase până la opt persoane, iar dacă se mai așterneau saltele pe jos, ceea ce se făcea totdeauna în caz de gloată, mai încăpeau încă câteva. Și pentru cucoane se proceda la feli”.

Copiii nu dispuneau nici ei de odăi proprii în casele din Moldova, fie ele bogate sau sărace. Ei împărțeau cu părinții lor și, eventual, și cu alte rude, același spațiu de locuit, deloc generos și redus și mai mult în timpul iernii, din rațiuni de încălzire. Doar fiii de domni aveau la dispoziție un apartament propriu. Ștefan, fiul lui Vasile Lupu, de exemplu, „locuia singur” în curțile de la Iași. Să nu ne imaginăm, însă, că această situație se întâlnea doar la noi: „camera copiilor” este, peste tot în Europa, o creație a epocii moderne, care abia în vremurile noastre s-a răspândit și s-a dezvoltat până la forme uneori aberante.

Este evident că persoanele care duceau un asemenea mod de viață nu aveau nici cea mai vagă idee despre nevoia de intimitate. Casa, în sensul de cămin, rămâne un teritoriu intim numai pentru că ea oferă adăpost unei familii; altminteri, nu îngăduie vreunui membru al acestei mici comunități să beneficieze de un loc în care să se retragă cu sine însuși. Viața, cu toate ale ei, inclusiv viața intimă era trăită alături de ceilalți, sub ochii celorlalți.

Baia. Pentru omul zilelor noastre, baia este un spațiu al intimității prin excelență. Ne-ar fi greu să ne imaginăm cum am putea trăi în absența lui. Boierii de odinioară trăiau, însă, foarte bine și fără băi. Ba chiar și domnii. Până în vremea lui Vasile Lupu, palatul domnesc din Iași nu pare să fi avut o sală de baie; ori, dacă va fi avut, trebuie să fi fost o instalație destul de primitivă. Vasile Lupu este cel care a amenajat la curte două băi: una „cu plăci de faianță și o altă baie foarte îngrijită pentru folosința ei și a lui [a doamnei și a domnului], cu marmură din belșug și cu bazine. Apa se aduce din lac cu harabalele”.

Despre aceeași construcție, Evlia Celebi avea să declare că „în toată Europa nu există o baie atât de strălucitoare ca aceasta. Când sultanul Murad han a auzit despre splendoarea sa, a zis: «Nu cumva acest afurisit va pretinde, cu timpul, să devină crai ?»”. Neașteptată consecință, în plan politic, a unei nevoi umane elementare, exprimată de Vasile Lupu prin construcția băii.

Alături de apartamentul doamnei, baia din palat este încă o dovadă că o anumită grijă față de intimitate începuse să se manifeste la curtea Moldovei, în veacul al XVII-lea. Aceasta era, însă, doar o excepție.

Vasile Lupu s-a gândit să ofere și altora posibilitatea de a se spăla și de a beneficia, în același timp, de un colț care să le aparțină în exclusivitate, chiar dacă pentru scurtă vreme. Așa că a construit un fereceu, „după modelul băilor turcești, cu cupole, marmură din belșug și cu camere frumoase”. În timp, pe lângă băieși au fost aduși bărbieri și „teleaci” (masori), serviciile s-au diversificat. Domnii care i-au urmat lui Vasile Lupu au fost preocupați de funcționarea băii, ale cărei venituri reveneau Mănăstirii Trei Ierarhi. Totuși, fereceul mergea din rău în mai rău – etalon sigur al gradului de civilizație a locuitorilor capitalei Moldovei în zorii epocii moderne. Nevoie de intimitate ? Nici pomeneală ! Nimeni nu-și aparținea sieși, toți aparțineau celorlalți.

*

Chiar în lipsa unui spațiu adecvat, viața cuplului se desfășura în toate dimensiunile ei. Se aduceau pe lume și se îngrijeau copiii. Unele perechi rămâneau unite până la sfârșit, altele se desfăceau prin divorțuri. Fără îndoială că scenele de neînțelegere conjugală se desfășurau, cel mai adesea, chiar în prezența copiilor, căci părinții nu aveau o odaie numai a lor, în care să poată discuta despre neajunsurile menajului.

Lipsa unui spațiu al intimității a condus și la lipsa de pudoare a indivizilor. Cred că așa se explică, într-o oarecare măsură, și libertatea mai accentuată a moravurilor – lucru semnalat mai cu seamă de călătorii veniți în Moldova din țări catolice. Adulterul, bastarzii, răpirea fetelor, repudierea femeilor, divorțurile, recăsătoririle erau destul de răspândite. Interesant este că, pentru o societate creștină, mai exact ortodoxă, în care spaima de Judecata de Apoi era o dimensiune a existenței, necredința față de soț ori nașterea ilegitimă erau privite dacă nu cu înțelegere, cel puțin cu indiferență.

Lumea medievală nu este o lume a individului, ci a colectivității. „Înghesuială, promiscuitate, uneori gloată – în perioada feudală, în marile locuințe nu era niciodată loc pentru o singurătate individuală, poate doar în scurtul răstimp al morții, al trecerii în lumea de apoi. Chiar când ieșeau din împrejurimea domestică, o făceau tot în grup [...]. Dacă viața particulară însemna independență, și această independență era colectivă”. Am citat din volumul închinat Europei feudale până la Renaștere din seria *Istoria vieții private*⁵, cu credința că această caracterizare se potrivește, în întregimea ei, și lumii medievale și premoderne moldovenești.

⁵ *Istoria vieții private*, IV, traducere de Maria Berza și Micaela Slăvescu, București, 1995, p. 240–241.

VIATA DE FAMILIE

A încerca să reconstitui scene din viața de familie de altădată nu este o întreprindere ușoară. Poate mai mult decât în alte domenii, în privința vieții private izvoarele medievale sunt mute. Medievalistul francez Philippe Ariès spunea odată: „Îi este greu istoricului să interpreteze liniștea care domnește asupra vastului domeniu al vieții: ea înseamnă când indiferență sau ignoranță, când jenă sau secret”. Dacă izvoarele sunt puține și sărace în informații – precum cele din Moldova și Țara Românească, în secolele al XV-lea – al XVII-lea –, tentativa este încă și mai grea. Scene ale traiului cotidian și-au găsit reflectarea în documente numai în măsura în care anumite întâmplări au avut consecințe în plan juridic, în special asupra statutului proprietății. Istoricii francezi, autori ai *Istoriei vieții private*, avertizează că, pentru asemenea investigații, cercetătorii au la îndemână doar date abstracte, „iar raporturile umane autentice riscă să rămână pe veci inaccesibile”⁶. Cu toate acestea, deși multe piese lipsesc, un *puzzle* al vieții de familie din trecut se poate reface, fie și numai pentru a descoperi imaginea de bază, cu riscul de a renunța la detalii.

Căsătoria. La mijloc de veac XVI, trecând prin Moldova, un călător străin, Anton Verancsics, observa, în legătură cu căsătoriile la români: „În privința încheierii căsătoriilor și a respectării lor, aceleași obiceiuri și aceleași legi sunt pentru toți, dar la oamenii de rând îngrădirea este și mai mare. Căci pe fetele pe care voiesc să le aibă ca tovarășe de viață ei mai adeseori le răpesc decât primesc să le fie date în căsătorie, socotind că așa este mai cu cale și că în chipul acesta legătura între soți va fi mai tare decât dacă ele le-ar fi fost dăruite de părinți prin bună învoire, sau de la prima pețire. Iar după ce lucrul s-a desăvârșit, ei se prefac că nu le pare rău și se împacă fără greutate, prin mijlocirea prietenilor și rudelor celor două părți”. Apoi: românii „pot încheia nepedepsiți mai multe căsătorii [succesive], deși numai una e legiuită, dar și pe aceasta ei pot s-o desfacă, dacă nu le place, chiar și dacă s-au născut copii dintr-însa, fără a săvârși prin aceasta vreo fărădelege, dând carte de despărțire și plătindu-i soției, în semn de desfacere a căsătoriei, o sumă neînsemnată de bani”. În ce măsură constatările lui Verancsics sunt confirmate și de alte izvoare ?

Potrivit vechilor noastre pravile, fetele aveau dreptul să se căsătorească începând de la 12 ani, iar băieții – de la 15 ani. Îndeobște, bărbatul avea inițiativa căsătoriei și trata condițiile acesteia cu părinții fetei pe care o alesese să-i fie mireasă. Mariajul încheiat fără acordul părinților atrăgea după sine dezmoștenirea.

În Țările Române, indivizii se puteau căsători de mai multe ori, în caz de divorț sau de văduvie. Potrivit dreptului bisericesc, a doua căsătorie se putea încheia cu condiția unei penitențe de doi ani, iar a treia – cu o penitență de trei ani. Dacă una dintre părți avea deja copii, a treia căsătorie era interzisă. A patra însoțire era interzisă cu desăvârșire.

Într-o vreme în care căsătoria era un element al politicii de înrudire, urmărind obiective clare – autoritatea, acțiunea și patrimoniul –, sentimentele dintre viitorii soți nu erau foarte importante. Erau, totuși, și oameni care se iubeau, iar dacă sentimentele lor nu erau în concordanță cu strategiile matrimoniale urmărite de părinți, se recurgea la o soluție veche de când lumea: răpirea. „Pentru doi îndrăgostiți – conchidea Dominique

⁶ *Istoria vieții private*, III, p. 177.

Barthélemy – răpirea poate constitui mijlocul de a face să prevaleze opțiunea personală în pofida celor două familii”⁷. Numărul răpirilor (deși neînregistrat ca atare în documente) pare să fi fost destul de mare. Obiceiul îl aveau, deopotrivă, ortodocșii și catolicii. Printr-o asemenea încercare, soldată cu un eșec, a trecut o fiică a lui Radu vodă Mihnea. Povestește cronicarul Ion Neculce că această domniță a fugit cu o „slugă”, „eșind pre o feriastră din curțile domnești din cetatea Hârlăului. Și s-au ascunsu în codru”. Prinși de oamenii domnului, răpitorul și-a pierdut capul, iar fata a fost trimisă la mănăstire. Răpirile fără consimțământul fetei erau aspru pedepsite, ele fiind tratate ca silnicii. În 1642, misionarul Bartolomeo Bassetti consemna următoarele: „Văzând că în fiecare zi sunt răpite fete tinere, sub cuvântul luării lor în căsătorie [...], pentru a pune capăt acestei rătăcirii, ei [membrii sinodului diocezan din Cotnari] cer ca să se permită și laicilor să-i poată uni în căsătorie”. Dacă între răpitor și fata răpită era o inegalitate de avere și de poziție socială, acest gest putea atrage după sine dezmoștenirea din partea părinților. Or, se înțelege că era mai ușor să renunți la o moștenire (eventual, zestre, în cazul fetelor) mică, decât la una mare. Din acest motiv, răpirile trebuie să fi fost mai numeroase la baza piramidei sociale și mai rare în vârful ei. Această stare de lucruri poate să explice rarele atestări ale răpirilor în izvoarele noastre.

Nu puține erau cazurile în care, fără a fi necesară o răpire, căsătoria se consuma înainte de oficierea ei. Într-un document de la sfârșitul veacului al XVII-lea se vorbește despre o fată care păcătuisese înainte de nuntă cu cel care avea să-i devină, mai târziu, soț. Cu timpul, „vina” a fost uitată, „măcar de au avut întâi și sminteală”, adică au comis o abatere de la norme.

Înainte de oficierea căsătoriei, se încheia o logodnă, adeseori menționată în cronică și pravile. Din punct de vedere juridic, logodna producea câteva efecte: nici unul dintre logodnici nu se putea căsători cu o altă persoană, căsătoria unui bărbat cu o femeie logodită cu altcineva era infracțiune penală, răpitorul unei femei logodite era pedepsit cu moartea, logodnica ofensată putea fi apărută în instanță de logodnicul ei. Se putea întâmpla ca o logodnă să se rupă înainte de a se transforma în căsătorie. După tăierea lui Miron Costin (1691), domnul Moldovei, Constantin Cantemir a stricat logodna fiicei sale cu Pătrașco, fiul cronicarului, alegându-și un alt ginere.

Zestrea. În vederea căsătoriei, părinții miresei îi constituiau o dotă, consemnată într-un izvod sau o foaie de zestre. Unele din aceste acte au ajuns până la noi, așa încât se pot cunoaște bunurile primite de viitoarea soție. De obicei, este vorba despre sate, dar și despre mori, prisăci, vii (eventual cu crame), livezi, case și dughene în orașe, vite, pluguri cu boi, veșminte, bijuterii, vase și tacâmuri. Se mai dădeau, de asemenea, robi țigani. Într-o foaie de zestre de la începutul veacului al XVIII-lea sunt enumerate: trei rânduri de straie, un inel de aur cu pietre scumpe, 12 șiraguri de mărgăritare, un rădvan cu șase cai, un cal de munte, 20 de boi pentru plug, 30 de vaci și buhai, 20 de iepe și doi armăsari, 300 de oi, patru prisăci și trei familii de țigani.

De drept, soțul nu putea să înstrăineze dota soției sale, deși bunurile se aflau în administrarea lui. Dacă acest lucru se petrecea totuși, femeia era despăgubită: fie cu bunuri din averea soțului, fie, în cazul morții bărbatului, cu bunuri ale părinților sau rudelor acestuia. Dacă femeia era vinovată de adulter, își pierde zestrea în favoarea soțului înșelat; în cazul în care avea copii, zestrea le revenea acestora.

Relațiile dintre soți. În Moldova medievală, femeia era, din punct de vedere juridic, prea puțin inferioară bărbatului. Ea avea dreptul să moștenească și să lase

⁷ *Ibidem*, p. 172.

moștenire diferite bunuri; se constituia parte la împărțirea pământului; era judecată întocmai ca un bărbat. Unele femei aveau știință de carte și redactau scrisori sau zapise, pe care le sigilau cu propria pecete. Cu toate acestea, în interiorul menajului, rolul preeminent îi revenea bărbatului.

Chiar și în cazul căsătoriilor „aranjate”, soții puteau ajunge să se iubească. Una dintre cele mai frumoase pagini de iubire conjugală din istoria noastră este aceea scrisă de Petru Rareș și doamna lui, Elena. Căsătorit, în primăvara lui 1530, cu Elena-Ecaterina, Petru Rareș s-a bucurat de mai mulți prunci din această a doua însoțire a sa. Căsătorie cu substrat politic, ar spune unii, dictată de interese de stat și nu de sentimente. Iar copiii, ei bine, aceștia erau simpli moștenitori ai tronului sau prințese care, la rândul lor, aveau să fie măritate cu de-a sila. Firește că, la o primă vedere, realitatea este aceasta, identică celei de la toate curțile princiare. În ceea ce privește, însă, sentimentele, se pare că lucrurile stăteau altfel.

Om în plină maturitate, Petru Rareș își iubea copiii și soția, trecută și ea, binișor, de anii tinereții. Dragostea dintre ei a fost resimțită de contemporani și consemnată ca atare. Sentimentele sunt evidente mai ales în perioadele de criză.

În 1538, în fața pericolului întreit (otoman, tătăresc și polonez), Petru vodă și-a trimis familia la Bistrița, se pare sub protecția credinciosului său, Mateiaș vistiernicul. De la Bistrița, doamna Elena și copiii s-au refugiat la Ciceu, unde Rareș îi va regăsi câteva săptămâni mai târziu. Întâlnirea lor, acolo, departe de Moldova pe care fuseseră siliți să o părăsească, avea să fie povestită de cronicarul Macarie astfel: „Și a întins brațele sale și a cuprins cu dragoste părintească pe copiii săi nevârstnici și i-a sărutat, asemenea unui vultur care acoperă cu aripile pe vulturașii fără pene. Și, întinzând mâinile sale, a cuprins plângând și pe înțeleapta sa soție, doamna Elena. Ea, atârându-se de gâtul lui, plângea cu durere și-l săruta din toată inima...”. Iar *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă* va consemna, mai târziu: „Acolo multă plângere și tânguire era de doamnă-sa Elena și de fiii săi, de Iliiașu și de Ștefan și de fiică-sa Roxanda și de alți căsași, pentru multă scârbă și nevoie ce le venise asupra, știindu din câtă mărire au căzut la atâta pedeapsă”. S-ar putea obiecta că episcopul Macarie (și cu atât mai mult Grigore Ureche !) nu a asistat la regăsirea dintre principele fugar și familia sa și că, deci, descrierea lui este doar un exercițiu de stil. Numai că o scenă foarte asemănătoare avea să fie înregistrată și de Anton Verancsics, care l-a întâlnit pe Petru Rareș la Alba Iulia, în drumul acestuia spre Țarigrad. Iată cuvintele lui Verancsics: Petru era „fără tulburare, neschimbat, vesel și cu mare speranță că se va întoarce în domnie, nearătând pe față nimic din omul părăsit și lovit de soarta dușmană. Doar amintirea soției și a copiilor schimba fața barbarului și uneori chiar plângea”.

Emoționant a fost și momentul reîntâlnirii lui Petru vodă cu doamna și coconii lui în 1541, când, proaspăt numit de sultan în a doua lui domnie, i-a așteptat să se întoarcă din Ardeal, ieșindu-le în întâmpinare la trei mile de Suceava. „Acolo, multă bucurie și veselie era la adunarea lor – avea să consemneze cronicarul –, că pre câtă jale era când să despărțisă de la Ciceu, de să dusese Pătru vodă la Țarigrad, mai multă bucurie era acum la împreunarea lor”. S-ar putea iarăși contesta autenticitatea și obiectivitatea acestei însemnări, dacă nu s-ar cunoaște din alte, multe, izvoare, pe de o parte, grija nutrită de Petru Rareș, plecat la Stambul, față de familia sa și, pe de altă parte, grija doamnei Elena față de soțul său, a cărui soartă nu avea cum să o prevadă.

Înainte de a lua drumul Țarigradului, fiind încă la Ciceu, Petru vodă „s-au sfătuit cu doamnă-sa ca să trimiță carte cu mare jalbă și plângere la Suleimanu împăratul turcescu, ca să să facă milă, să-l ierte [...]. Și știindu carte sârbască Elena, doamnă-sa, au scris la împăratul cu mare jalobă și plângere, pofindu ca să să milostivască, să-l ierte. Și o au pecetluit-o și o au dat-o la Pătru vodă, iar Pătru vodă o

au slobozit-o pre o zebrea din cetate de sus și au căzut jos, din afară, lângă zidul cetății. Și decii au chiebatu pre o slugă a sa credincioasă, ce era sârbu și i-au arătat cartea și i-au zis în taină să o ia și să o ducă la mâna împăratului”. Această pagină de letopiseț este importantă din două motive: mai întâi, pentru că ea vorbește despre o femeie știutoare de carte în Evul nostru de Mijloc și, apoi, pentru că surprinde cuplul princiar într-o atitudine foarte caracteristică. Ca orice soți, din oricare vreme, Petru și Elena se sfătuiesc, căutând soluții pentru ieșirea din impas. Situația este critică, viața lor și a copiilor este în pericol, trebuie acționat repede, dar cu înțelepciune, nu cu pripeală.

Plecând către Poarta împărătească, Petru Rareș a luat cu el grija a lor săi. Din Caransebeș scria, la 2 februarie 1540, lui Thomas Boldorffer, un prieten bistrițean: „vă rugăm să aveți grijă de copiii și soția noastră”. Mai ruga să li se trimită bani din birul datorat lor de domeniul Bistriței. Ajuns la Constantinopol, Petru Rareș a continuat să se intereseze de soarta familiei sale, lucru probat de scrisorile din 23 iunie și 12 septembrie 1540, adresate aceluiași prieten. Era mai ales preocupat să nu le lipsească banii, hrana și cele trebuitoare.

La rândul ei, doamna Elena se îngrijea ca soțul ei să aibă tot ce-i era necesar la Țarigrad. Cu acest gând, a trimis, în 1540, „domnului și soțului meu preaiubit”, prin servitorul acestuia, Theodor Grecul, un inel de aur. Numai că Theodor a oprit bijuteria pentru sine, însușindu-și și banii de drum dați de doamnă. La 12 februarie 1540, castelanul Ciceului îl informa pe judele Bistriței că Elena, „strălucita doamnă, soția Strălucirii Sale, domnului, m-a rugat să aflu despre el, întrucât se întristează mult”.

Nu mai puțin emoționantă este și grija lui Alexandru vodă Lăpușeanu față de soția sa. Când doamna Ruxandra era bolnavă sau poate însărcinată, domnul cerea de la bistrițeni să-i trimită cireșe, prune și bere bună.

Grija pentru partenerul de viață este dezvăluită și de testamente, dintre care de-a dreptul tulburătoare sunt cele reciproce dintre soți.

Unele persoane erau silite să-și vândă din avere pentru a-și răscumpăra din robie partenerul de viață. De cealaltă parte, pentru unele cupluri sunt atestate certurile și bătăile, alcoolismul și abandonul familial.

Adulterul și bastarzii. Pentru a evada dintr-un cerc prea strâmt și stânjenitor, una dintre soluțiile la care se recurgea destul de frecvent era adulterul. Persoanele vinovate de adulter sau mama unui bastard erau pedepsite cu plata unei sume de bani pentru a-și răscumpăra fapta, considerată infracțiune la morala sexuală.

Din relațiile extraconjugale se nășteau adeseori copii. Astăzi, ei sunt cunoscuți ca *bastarzi*, dar în documentele medievale erau numiți pur și simplu „copii”. Anton Verancsics scria că moldovenii „iubesc pe copiii țiitoarelor tot atât cât și pe copiii soției, fără vreo piedică din faptul că aceia sunt copii de concubine și toți sunt socotiți legitimi și vin la moștenire”. Este adevărat că, prin practica legitimării bastarzilor, acești copii, recunoscuți de tatăl lor, dobândeau același drept succesoral ca și frații născuți în interiorul căsătoriei. Bastardul era privit, probabil, cu oarecare îngăduință de societate, judecând după numele plastice care i se dădeau: „copil din flori”, „copil din frunză”, „copil de pe câmp”.

Divorțul. Când o căsătorie nu mergea, soluția normală era divorțul. *Cartea românească de învățătură* înregistrează ca motive de desfacere a căsătoriei: adulterul, purtările necuviincioase, sodomia, pedofilia, lesbianismul, exhibiționismul, proxenetismul, ereziile, bătaia și amenințarea cu moartea din partea soțului, izgonirea de acasă a soției, călugărirea unuia dintre soți. Se pare că existau situații în care unul din soți invoca un motiv de divorț doar pentru a obține mai repede desfacerea căsătoriei,

deși cererea nu era chiar îndreptățită. Divorțurile se judecau de instanța ecleziastică, fiind o materie civilă canonică. În urma judecății, se emitea o „carte de despărțenie”.

Ca și în cazul răpirilor, numărul divorțurilor trebuie să fi fost mult mai mare decât pare să reiasă din documente. Orișicum, însă, mai mic decât ne lasă să credem misionarii catolici ajunși în Moldova. „E obiceiul – consemna un călugăr minorit în 1632 – ca episcopii să dea hotărâri de despărțire. Când soții nu mai vor să stea împreună, ei oferă atâția bani episcopului până pot cădea la înțelegere, despărțirea făcându-se pe loc și fiecare se poate căsători încă o dată; adică bărbatul să-și ia o altă nevastă și nevasta un alt bărbat”. La aceeași vreme, călugărul Niccolò Barsi scria următoarele: „când vreunui nu-i place soția sa, fie că ea este urâtă, sau că el nu are tragere de inimă sau dragoste pentru ea, chiar dacă ar avea copil cu ea, atunci ia o vacă și o dăruiește mitropolitului (adică, în limba lor, arhiepiscopului). Acela le dă amândurora voie să se poată căsători de al doilea cu cine le este pe plac”. Trebuie imediat precizat că vaca despre care vorbește Barsi nu era un dar pentru mitropolit, ci era echivalentul taxei care trebuia plătită pentru judecarea divorțului de către instanța ecleziastică.

Johann Sommer povestește că, la moldoveni, se înrădăcinase obiceiul, „pe care îl țin și astăzi [în a doua jumătate a secolului al XVI-lea] ca un fel de lege, că, dacă soția a fost ocărâtă sau a fost lovită ușor, ea să aibă voie slobodă – ca și cum ar fi o injurie gravă – a trece în altă căsătorie, dacă poate să plătească soțului o treime de galben de aur, prin care să facă dovada că a ieșit de sub puterea lui”.

Despre bărbați, Antonio Maria Graziani scria că „desfac adeseori căsătoria pentru cuvintele chiar cele mai neînsemnate, trimițând soției carte de despărțire și plătind vistieriei doisprezece denari”.

Cum procedura de divorț era simplă, obiceiul ortodocșilor a fost imitat și de catolicii din Moldova, spre disperarea preoților și a misionarilor. Doar Despot vodă a încercat să facă puțină ordine, băgând „cea mai mare spaimă printre boierii români”.

Văduvia. Într-o vreme de frecvente războaie, de invazii străine, de molime devastatoare, văduvia era un fenomen frecvent. Starea de văduvie atrăgea după sine modificarea statutului femeii. Fără soț, femeia devenea capul familiei. În primul rând, ea tutela copiii minori. Dacă era soție de domn, asigura regența fiului nevârstnic. Văduva administra averea, se prezenta în instanță pentru pricini legate de proprietăți, făcea dani, ducea la îndeplinire acțiuni începute și nefinalizate de soțul defunct (de exemplu, definitivarea unor ctitorii).

Orfanii de ambii părinți erau crescuți de o rudă, care le administra averea moștenită de la părinți și, în cazul fetelor, le alegea un soț și le constituia dota.

Relațiile dintre frați. Sunt cunoscute testamente alcătuite în favoarea fraților, precum și slujbe de pomenire făcute de fratele supraviețuitor pentru cel dispărut. Mai există și dovezi ale solidarității și respectului, însă desigur că nu toți frații se înțelegeau bine.

Relațiile dintre rude. În jurul cuplului și al copiilor gravita un mare cerc de rude. Relațiile dintre unii și alții erau variate, după caractere, sensibilități și împrejurări.

*

Unele dintre situațiile înfățișate aici pot să pară omului zilelor noastre normale, altele – nefirești. Trebuie, însă, să ne întrebăm cum erau ele privite de oamenii de altădată, de contemporanii acelor întâmplări, ba chiar de eroii lor.

De pildă, nouă ni se pare anormal ca soțul să-și bată soția. Totuși, în trecut, aceasta era o practică destul de des întâlnită, înregistrată ca atare și în pravile. *Cartea românească de învățătură* consemnează că „bărbatul poartă să-ș bată muiarea cu măsură pentru vina ei, macar de are avea zapis să nu o bată [...]. De-ș va bate neștine muiarea cu pumnul sau cu palma, nu să cheamă că iaste cu vrăjmășie asupra ei, de o are bate cât de mult și de des”. Există doar interdicția pentru bătaia cu „vrăjmășie”, care putea constitui motiv de despărțenie. O situație ca aceasta arată că, între omul secolului al XXI-lea și oamenii din trecut există o mare diferență de percepție a realităților vieții de familie. Noi suntem obișnuiți să privim viața de familie într-un chip sentimental. Căsnicia ideală este aceea în care soții se iubesc și-și iubesc copiii. Relațiile normale între rude sunt, de asemenea, cele bazate pe sentimente: frații se iubesc între ei, verii se iubesc între ei, socrii își iubesc ginerele sau nora și așa mai departe. Elementul comun este dragostea.

În trecut, însă, relațiile de familie se întemeiau nu pe sentimente, ci pe solidarități. Refuzul de a-și răscumpăra ruda luată în robie sau condamnată pentru o vină oarecare este, fără îndoială, expresia unei lipse de solidaritate. Aceasta se poate explica fie prin egoism sau inconștientă a individului sau a grupului de rude, fie prin nerespectarea deliberată a obligațiilor (având, și aceasta, cauzele ei). Lipsa de solidaritate nu constituia, însă, regula pentru viața de familie, ci excepția. Firești erau relațiile de solidaritate.

Întrucât căsătoria însemna, în fond, un transfer de proprietate, ea dădea naștere unor solidarități. „Pe scurt – scria Charles de La Roncière –, căsătoria înseamnă a deschide un câmp nou și plin de promisiuni relațiilor, confidențelor, sprijinului, afecțiunilor”⁸. Căsătoria întemeiată exclusiv pe sentimente putea să pericliteze politica de ascensiune socială sau de extindere a rețelei de solidaritate. Era mai important ca între cei doi soți să existe o „prietenie solidă [...], manifestată prin atenția față de «serviciile» datorate reciproc; o asociație armonioasă în administrarea «afacerii» comune”⁹.

Oamenii de altădată nu aveau o imagine foarte clară asupra legăturilor de rudenie. Cum, la noi, nu a existat o conștiință genealogică propriu-zisă, ci, mai degrabă, o „conștiință de moștenitori” (Georges Duby), pentru oameni era importantă nu stabilirea cu precizie a unei filiații, ci sublinierea apartenenței unui individ la o anumită structură, evidențierea unei relații de solidaritate și a stăpânirii unui patrimoniu comun.

Solidaritatea de neam era determinată de necesitatea păstrării neștirbite a unității patrimoniului. Ea crea, mai departe, o solidaritate economică, a cărei formă de expresie era dreptul de preemțiune. Când solidaritatea de neam era încălcată, solidaritatea economică dispărea. Așa se poate explica de ce un stăpân pe care rudele nu-l ajutaseră să-și răscumpere fiul din robie se considera dezlegat de obligațiile protimisului.

În final, se cuvine a reaminti, împreună cu Dominique Barthélemy „încă o dată lacunele observațiilor noastre și dificultatea aproape iremediabilă, din pricina distanței, de a aprecia o «realitate trăită» a spiței sau una conjugală autentică. Cu toate acestea, dacă rețelele rudeniei lasă imaginea unei lumi stranii, confidențele rare și indirecte ale «feudalilor», strigătele și tăcerile lor semnificative deopotrivă nu ne fac să le simțim atât de depărtate”¹⁰.

⁸ *Ibidem*, p. 201.

⁹ *Ibidem*, p. 181.

¹⁰ *Ibidem*, p. 194.

Ca și în Bizanț (unde, potrivit lui Louis Bréhier, familia „alcătuieste o societate perfectă”) sau în Europa occidentală (unde, precum remarca Marc Bloch, familia era „o asociere de interese, iar pentru femei, o instituție de protecție”), în Moldova medievală s-au moștenit trăsăturile familiei romane, modificate în timp sub influența preceptelor Bisericii. Caracterul sacramental al cununiei a făcut ca familia creștină să fie mult mai unită și mai stabilă decât cea romană sau cea germanică. Faptul că, în centrul căsătoriei, stătea, de obicei, transferul unui patrimoniu a făcut ca sentimentele viitorilor soți să cadă pe planul al doilea sau, și mai adesea, să nu fie deloc luate în seamă. Dar, chiar dacă o căsătorie se încheia în asemenea condiții, nu o dată soții ajungeau să se iubească între ei sau măcar să se prețuiască, respectând astfel coeziunea, sacralitatea și indisolubilitatea familiei.

COPIII ȘI UNIVERSUL LOR

Pentru perioada medievală și premodernă, sursele noastre istorice sunt extrem de parcimonioase în privința traiului copiilor, însă culegerea sistematică a informațiilor existente poate contribui la reconstituirea, chiar și parțială, a vieții de zi cu zi a copiilor de altădată. Deși restrânsă ca perspectivă, imaginea care rezultă dintr-o asemenea încercare – nu tocmai facilă – este adesea suficient de colorată și de grăitoare.

Famiiliile din Moldova erau dăruite cu numeroși copii, dar dintre aceștia puțini ajungeau la vârsta matură, din cauza ratei ridicate a mortalității infantile. Nu toți copiii erau doriți și atunci se recurgea fie la mijloace contraceptive, fie la întreruperi de sarcini. O prăvilă prevedea pedepse pentru „muiarea ceea ce va bea ierbi să nu facă feciori”, ca și pentru „muiarea de va omorî feciorul în sine”.

Nu toți copiii se îmbracă. Copiii de vârstă mică, de pe treptele inferioare ale societății, nu purtau nici un fel de haine. „Sunt goi – exclama arhidiaconul Paul de Alep –, nu sunt îmbrăcați cu nimic”. Mamele îi spălau în fiecare dimineață și seară cu apă caldă, iar iarna îi frecau „doar cu multă zăpadă”. Cei mai măricei erau îmbrăcați așa cum îi văzuse episcopul Marco Bandini, chiar pe timpul iernii: „cu picioarele goale și doar într-o cămașă de pânză”, albă sau colorată.

Costume propriu-zise pentru copii se întâlneau doar la nivelul elitelor. Din păcate, consemnări privind comandarea unor piese de îmbrăcăminte pentru ei și prețul plătit de părinți sunt extrem de rare. O listă de cheltuieli a stolnicului Niculachi, datând din 1619, dezvăluie faptul că acesta achitase 25 de zloți pentru opt coți de postav „feléndrăș”, cumpărați pentru „coconii” lui. Era suma cu care, la vremea aceea, se putea achiziționa o parte de sat. Același boier mai cumpăraseră pentru copiii săi și un grăunț de mărgăritar, în valoare de trei ughi, „de l-au pus la o sargă”. Pe Nacul, pârçălabul ținutului Sucevei, îl găsim comandând la Bistrița două perechi de mănuși „frumoase”, una pentru sine, alta pentru un cucon al lui. Fetele purtau și mici bijuterii, „podoabe fetești”, cum le numește mitropolitul Varlaam: inele, salbe, brățări.

Spre deosebire de ceea ce se întâmpla în Occident, unde tocmai la această vreme apar costumele pentru copii, în Moldova, veșmintele de acest gen continuă să fie replici fidele, de dimensiuni mai mici, ale hainelor purtate de adulți. Este suficient să aruncăm o privire asupra tablourilor votive din bisericile mănăstirilor Trei Ierarhi și Cetățuia din Iași, pentru a constata că fiii și fiicele lui Vasile Lupu ori Gheorghe Duca au aceleași piese de costum și aceleași încălțări, confecționate din aceleași materiale, precum și același tip de podoabe ca și părinții lor. Dacă este adevărat că felul în care adulții îi îmbracă pe copii reflectă concepția lor despre natura și nevoile acestora, înseamnă că, măcar în familiile domnitoare, fetele și băieții erau priviți ca niște reproduceri reduse la scară ale mamelor și taților lor.

Timpul muncii și timpul jocului. De la vârste mici, copiii – băieți și fete deopotrivă – erau obișnuiți cu munca. Primeau treptat, pe măsură ce înaintau în vârstă, diverse responsabilități, care-i purtau uneori departe de casa și familia lor. Un copil din Câmpulung era trimis până la Bistrița „cu cinci cai pentru pâne”, dar și cu unele vești așteptate de bistrițeni; tatăl lui, preocupat de soarta băiatului, ruga „se no mi-l învăluescă cineva”. Copiii din sate erau deprinși cu activitățile agricole. Într-o hotarnică din 1715, un om bătrân, Nicolae din Lozna, mărturisea că despre hotarul care urma a fi

stabilit auzise câte ceva pe când era „copilandăr și lucra pe acel hotar”. Existau, desigur, și copii care învățau câte o meserie, pe lângă tatăl lor, pe lângă o rudă sau în atelierul unui meșter care nu făcea numai decît parte din familie. Dar, în lipsa unor izvoare specifice, situația acestor copii, felul în care trăiau și munceau rămân necunoscute; doar analogiile cu stări de lucruri din alte colțuri ale Europei ne înlesnește oarecum accesul la această comunitate discretă.

Desfășurarea unor activități fizice grele la o vîrstă fragedă, combinată cu o alimentație nepotrivită, făcea ca trupurile copiilor să nu se dezvolte așa cum ar fi fost firesc. Dat fiind că energia era deturnată de la creștere spre muncă, talia lor rămânea mică. Cercetarea oaselor din morminte de copii, pe o lungă perioadă de timp și pe o arie geografică largă, a dat la iveală un deficit global de creștere, comparativ cu populația contemporană.

Fără doar și poate, activitatea predilectă a copiilor era joaca, dar sursele vremii studiate o atestă arareori. Pentru copii, joaca nu era și nu este un divertisment sau o formă de recreere, ci o activitate serioasă, care are ca model viața și preocupările celor mari. Acceptată și încurajată de adulți în toate societățile și în toate timpurile, ea a fost privită ca o școală a vieții – de unde multiplele ei aspecte pedagogice –, ca un mijloc de formare a copilului, cu rol decisiv în dezvoltarea sa fizică și mentală. Episcopul Marco Bandini îi surprinsese pe copii jucându-se iarna, sumar îmbrăcați, „prin zăpada înaltă și pe gheață”. Într-o scenă din fresca bisericii Mănăstirii Sucevița îi vedem bătându-se. Unii ca aceștia puteau chiar să moară ori să se ucidă accidental unul pe celălalt. O situație de acest gen este reflectată de un articol din *Cartea românească de învățătură*, interesant nu numai pentru sancțiunea pe care o prevede („certare foarte micșoară”), ci și pentru jurisprudența pe care o prezintă. Doi copii, „giucându-și cu giucăreile sale, s-au mîniat unul pre altul, și l-au lovit cu cuțitașul cel de condeae, și l-au giunghiat de l-au omorât”. Pedepsa a constatat în izgonirea făptașului „dentru-acel sat, unde au fost făcut moarte, cu învățătură ca aceia să nu să mai întoarcă la cela joc, până nu va face pace cu părinții cuconului celui ucis”.

Este mai mult ca sigur că și secolului al XVII-lea îi erau proprii jocurile menționate mai târziu, pentru Muntenia, de Anton Maria Del Chiaro: mingea, titirezul, nucile, bâzâita, de-a caii, scrânciobul, baba-oarba, căroră secretarul lui Constantin Brâncoveanu le atribuia o origine romană. Singura sursă cu care această informație s-ar putea confrunta este una celebră și exterioară Țărilor Române: tabloul *Jocuri de copii*, pictat în 1560 de Pieter Bruegel cel bătrîn. În el se regăsesc: jocul cu titirezul, nucile, caii, legănatul în scrânciob și baba-oarba; doar bâzâita – probabil, jocul cunoscut mai frecvent sub numele „bâza” – pare să lipsească. În privința jocurilor cu mingea, s-a observat că ele nu au fost pictate deloc în tabloul lui Bruegel, ceea ce nu înseamnă, desigur, că nu se practica. De vreme ce toate aceste jocuri erau cunoscute și în Țările de Jos, la mijlocul secolului al XVI-lea, înseamnă că ele aveau cu adevărat o origine îndepărtată, poate nu numai decît romană, și că au făcut deliciul multor generații de copii, pe un teritoriu extrem de întins.

În Moldova trebuie să mai fi fost apoi și jocuri însoțite de texte, precum numărătorile, „frământările” de limbă, vorbirea păsărească, dar și ghicitorile, poeziile-incantații și cântecele. Și să nu uităm, desigur, jocurile „de-a...”, precum și multe altele, create *ad-hoc* de copii, cu inventivitatea, imaginația și umorul care i-au caracterizat dintotdeauna.

Copiii puteau fi antrenați și în alte activități cu dimensiune ludică, dar și educativă și religioasă. Grăitoare este, în acest sens, descrierea frumoasei reprezentări pe care copiii catolici din Iași au susținut-o, cu prilejul sărbătorii Bobotezei din anul 1647, în fața lui Vasile Lupu, a boierilor și a ierarhilor moldoveni. Datorită episcopului

Marco Bandini, care s-a oprit îndelung asupra personajelor, costumelor și rolurilor, știm că punerea în scenă a fost foarte ingenioasă. Doisprezece copii erau îmbrăcați în îngeri. Alții îi întruchipau pe cei trei regi de la răsărit. Doi copii aveau măști din lemn, care simbolizau soarele și luna. Un băiețel de șapte ani, cu o coroană pe frunte, purtat pe umeri, a cântat în limba română *Gloria in excelsis Deo*. Un alt băiat, în vârstă de opt ani, a rostit o formulă de salut în latină, iar un altul, de 12 ani, a reluat urarea în limba română.

Jucăriile de altădată nu au mai ajuns până în zilele noastre, pe de o parte, pentru că, făcute din materiale perisabile (lemn, textile, ceramică), ele au fost deteriorate chiar de posesorii lor sau de cei care le-au moștenit. Pe de altă parte, în mâna copiilor, orice obiect, orice plantă, orice insectă, pasăre sau animal devenea o jucărie. Din păcate, din aceste cauze, la care se adaugă și lipsa obiceiului de a înmormânta pruncii cu jucării – existent în alte părți, chiar și în epoci mai vechi –, cercetătorul român care studiază copilăria nu poate să opereze cu un concept care s-a vădit extrem de fructuos în istoriografiile străine, și anume *cultura materială a copiilor*.

Copii care învață. De instrucție se bucurau doar copiii proveniți din familiile bogate și adesea nici ei foarte temeinic. Ca și în societatea occidentală, erau îndemnați să studieze numai cei cărora învățătura le-ar fi fost utilă în viitor; pentru ceilalți, „sarcina era nejustificat de costisitoare, iar investiția necesară excesivă”¹¹. Nu-i mai puțin adevărat, însă, că nici copiii nu aveau, cu toții, tragere de inimă spre învățatură. Monahul Dionisie de la Mănăstirea Neamțu declara, nu fără o undă de tristețe, că luase cândva niște vin și-l dăduse „pentru copil să învețe carte și n-au învățat, ce au lăsat-o”. În schimb, despre Petru Gross, fiul de 12 ani al unei familii catolice din Baia, misionarul Giovanni-Battista Del Monte scria că studiase gramatica și că dorea să devină călugăr. Aceeași vârstă o avea și Valentin, fiul lui Petru Capră din Cotnari, care studia de asemenea gramatica, în vreme ce fratele lui mai mare, Dominic, de 16 ani, își însușea cunoștințe de retorică la Camenița. Însemnările misionarului Vito Piluzzi adaugă și alte nume la lista de tineri catolici cu aplecare spre carte, între care Bartolomeu, fiul de 16 ani al răposatului dascăl al bisericii din Baia, care învățase „puțină gramatică”.

Noțiuni elementare se puteau deprinde și în familie, pe lângă părinți ori rude cunosătoare ale buchiilor, sau cu ajutorul unor dascăli plătiți. Isac Tăutul din Bălinești îl luase „de fiu” pe nepotul său de văr primar, Pătrășcan, feciorul Tăutului logofăt, pe care l-a învățat carte. Maria, jupâneasa portarului Onciul Iurașcovici, mărturisea că, neavând „cuconi de trupul meu, socotit-am și am ținut pre ceastu cucon, anume Gavril Dobreanchi, feciorul lui Arsenie Dobreanchie, de mic în casa noastră, și l-am dat și la învățatură”; din nefericire, jupâneasa nu dezvăluie nici unde, nici cu cine învățase fiul ei de suflet.

Pentru educația domestică, probabil că cel mai cunoscut exemplu se întâlnește în familia marelui logofăt Pătrașco Ciogolea. Dregătorul a cerut de la cârmuitorii orașului Bistrița să i-l trimită pe diacul Toader din Feldru, pentru că „avem [...] cuconi, să ni-i învețe”. Diacul bistrițean a rămas mai mulți ani în Moldova, unde se afla încă la 1639, când mama lui Pătrașco Ciogolea, jupâneasa Sofronia, a închis ochii pentru totdeauna. La înmormântarea ei, Toader a rostit un *Cuvânt* în limba română, pe care-l alcătuiuse din fragmente de *Molitvenic* și de scrieri ale Sfântului Ioan Gură de Aur. *Cuvântul* acesta arată că diacul Toader era un bun cunoscător al limbilor slavă și română, al scrierilor

¹¹ Margaret L. King, *The School of Infancy: The Emergence of Mother as Teacher in Early Modern Times*, în vol. *The Renaissance in the Streets, Schools, and Studies. Essays in Honour of Paul F. Grendler*, edited by Konrad Eisenbichler and Nicholas Terpstra, Toronto, 2008, p. 43.

sfinte și al tainelor oratoriei, dar și un bun mânuitor al condeiului, ceea ce relevă indirect și natura cunoștințelor pe care era el în măsură să le transmită copiilor din familia Ciogolea. Altminteri, în lipsa cărților de școală – componentă importantă a culturii copiilor –, nu prea știm ce și cât învățau elevii din Moldova care studiau acasă. În relația cu „ucenicul” său, un dascăl se bucura de atâta autoritate, încât cel care-l „sudia” pe ucenic în fața dascălului său „să cheamă că suduiaște pre dascalu-său”, acesta din urmă putându-se plânge instanței.

Străini aflați în trecere prin Moldova au lăsat mărturie că boierii își trimiteau fiii în Polonia, să învețe gramatică, sintaxă și poetică, adică să urmeze ciclul „inferior” de studii, care era organizat, după canonul iezuit, în clase de gramatică, discipline umaniste și retorică. Și Dimitrie Cantemir avea să mărturisească mai târziu că Ieremia Cacavela, cărturarul grec căruia i se încredinșase educația tânărului prinț, îl inițiasse în tainele literaturii, ale gramaticii latine, retoricii, logicii și fizicii. Aceasta corespunde și cu informațiile oferite de alte surse, privitoare la educația de care au avut parte, spre exemplu, fiul marelui vornic Nestor Ureche – viitorul cronicar Grigore Ureche – sau fiul hatmanului Costin – cărturarul de mai târziu Miron Costin. Solul polon Ioan Gninski a fost impresionat de orațiile în limba latină cu care fusese întâmpinat de unul dintre fiii lui Antonie vodă Ruset și de fiii marelui logofăt (adică ai lui Miron Costin) și, în semn de admirație, le-a oferit daruri. Când diplomatul a revenit în Moldova, fiul cel mare al logofătului (Ioniță Costin) și fiul hatmanului (probabil Dumitrașco Buhuș) au rostit din nou frumoase orații în latinește. Orațiile nu erau destinate doar străinilor; dimpotrivă, exista o adevărată tradiție ca fiii de boieri să le rostească și cu prilejul unor sărbători sau la nunți. Textele respective erau, de cele mai multe ori, prelucrări și adaptări ale unor rugăciuni sau fragmente de slujbe. Autorii lor nu erau copiii care le pronunțau, ci adulți deprinși cu meșteșugul vorbirii frumoase. Discursurile închinete de băieții lui Miron Costin lui Antonie vodă Ruset și fiului său, la Crăciunul anului 1676, sunt bănuite a aparține fie chiar cronicarului, fie unui dascăl de retorică. Probabil că în Moldova, ca și în țările din apusul Europei, în secolul al XVII-lea, modelul nobilului de altădată, preocupat doar de vânatoare, război și, eventual, de jocuri, începuse să nu mai fie viabil. Venise rândul unei generații noi, care trebuia să dețină „instrumentele culturale și valorile aristocratice” necesare atât în conducerea propriei gospodării cât și la guvernarea statului.

Vasile vodă Lupu a fost cel care a observat „lipsa în țara noastră a înțelepciunii din cărțile sfinte și întunericul neștiinței sfinte învățături”, pricinuite de dispariția oamenilor învățați și a dascălilor, „care înainte de această vreme au vestit și au făcut cunoscută Sfânta Scriptură”. Din acest motiv, „oamenii de rând nu au avut la cine să-și încredințeze copiii la învățătură și nu au putut să cunoască carte”. Mitropolitul Varlaam deplângea și el „lipsa dascalilor ș-a învățăturei”: „Cât au fost învățând mai de multă vreme, acmu nice atâta nime nu învață”. Pentru remedierea situației, domnul, susținut de mitropolit și ajutat de mitropolitul Petru Movilă, a înființat, la Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, un colegiu, cu dascăli veniți de la Kiev, care țineau „școală latinească”, „pentru învățatura celor mici și a celor mari”. O sursă afirmă că Varlaam ar fi vrut ca aici să învețe 300–400 de elevi, dar cifra este, desigur, exagerată. Cercetări recente au condus la concluzia că domnul Moldovei fusese călăuzit de gândul înființării unei școli încă de când pornise zidirea Trei-Ierarhilor, un indiciu în acest sens fiind chiar hramul ales – cei trei mari dascăli ai Ortodoxiei –, identic cu acela al colegiului de la Kiev al mitropolitului Petru Movilă. Inițiativa era lăudabilă și a fost receptată ca atare de contemporani. Călugărul iezuit Paul Beke nota că domnul „înaltă școli noi de piatră, de o mărime deosebită, uneori cu două caturi, pentru ca tineretul moldovenesc să fie inițiat în cultură și în moravuri în același fel în care învățații credinței romano-catolice

obișnuiesc să educe tineretul”. În scurt timp, însă, activitatea colegiului a început să decadă, iar profesorii de la Kiev au fost înlocuiți cu alții, de origine grecească. Înainte de a muri cu totul, școala de la Trei Ierarhi a cunoscut o etapă de revigorare, în vremea succesorului lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, care-și propusese chiar să multiplice modelul și să aducă „oameni învățați” și la Cașin, mănăstirea ctitorită de el.

Copiii de confesiune catolică erau instruiți de misionarii trimiși în Moldova, „în învățătura creștină, în alfabet și în rudimentele gramaticii”. Din exilul său, continuând să viseze la întoarcerea pe tronul Moldovei, fostul domn Gheorghe Ștefan promitea reprezentanților Bisericii catolice că-i va chema pe iezuiți „ca să instruiască tineretul în școli publice”. În multe așezări nu erau, însă, „tineri apti pentru studii”. Așa se explică de ce, în ciuda tuturor acestor inițiative și eforturi, majoritatea covârșitoare a copiilor din secolul al XVII-lea a rămas analfabetă.

Pregătirea copiilor din familia domnească se bucura de ceva mai multă atenție, dar nici în această privință nu avem mărturii consistente. Din acest motiv, utile se dovedesc analogiile cu realități asemănătoare din Bizanț, Europa occidentală și Imperiul Otoman. În Apus, educația moștenitorilor la tron comporta trei direcții: educația religioasă, educația morală și formația intelectuală. Se punea mare preț pe lecturile din cărți cu conținut religios, moral, istoric, politic și militar. Nu avem motive să credem că la noi lucrurile s-ar fi petrecut altfel. Efectele educației religioase se întrevăd în gesturile tuturor domnilor români. Suverani ortodocși, ei erau crescuți în spiritul devoțiunii și al fricii de Dumnezeu, ca apărători ai credinței și mijlocitori pentru supușii lor la Judecata de Apoi. Toate informațiile, directe sau indirecte, conduc spre această concluzie.

În ceea ce privește dimensiunea morală și cea intelectuală a educației, mai bine cunoscute sunt câteva lucrări didactice, manuale de teorie politică, diplomatică și militară, îmbinată cu norme de bună cuviință, de tipul „Fürstenspiegel”, gen de care nu erau străini nici moștenitorii altor tronuri europene. Disputate în privința paternității, a originalității, a redacției, a datării sau a căilor de pătrundere în spațiul românesc, scrierile parenetice au reprezentat, fără doar și poate, o componentă esențială a educației din ambianța curții.

Totuși, oricât de gustat ar fi fost discursul parenetic, pregătirea unui fiu de domn nu se putea limita la sfaturi de bună cuviință, la îndrumări teologice și la pilde care elogiau virtuțile bunului monarh. Parenezele – extrem de utile în formarea unui viitor deținător al puterii – trebuiau completate, mai ales către finele secolului al XVII-lea, de cunoștințe din domenii mai largi. În Europa occidentală, prinții moștenitori au început să fie pregătiți nu doar pentru a succede părinților lor la tron, ci și spre a deveni modele pentru tinerii din vremea lor și chiar spre a putea să se manifeste într-un fel sau altul în plan intelectual. Dintre domeniile umaniste, prețuite erau mai ales gramatica, latina, logica și filosofia clasică. Istoria se deprindea citind *Biblia*, cărți ale unor autori latini (Flavius Josephus, Titus Livius, Suetonius) și cronicile țării.

Referindu-se la Constantin Cantemir, boier bătrân ajuns pe tronul Moldovei, Ion Neculce nota, nu fără o undă de ironie: „Carte nu știia, ce numai iscălitura învățasă, de o făcea”. Lipsit de instrucție – dar nu și de calități intelectuale, pe care tot vornicul Neculce i le recunoștea: „sfat bun”, „practică bună [...] la voroavă” și „știind limbi” –, bătrânul Cantemir s-a îngrijit îndeaproape ca fiii lui să facă școală. Dorința îi era așa de puternică, încât „nu-i da pace [...] nici în somnul său cel mai adânc” și, în ciuda împovărătoarelor obligații pe care le avea ca domn, nu ezita să intre și de trei sau patru ori pe zi în sala de studiu a fiului său cel mic, viitorul domn-cărturar Dimitrie Cantemir. În lipsa unor informații precise, este de acceptat că, în prima etapă a formării sale, Dimitrie Cantemir a dobândit știința scrisului și a cititului întocmai ca și alți fii de boieri moldoveni. Abia după urcarea părintelui său pe tronul domnesc, soarta lui – pe atunci,

un copil orfan de mamă, în vârstă de 11 ani – avea să se schimbe. La Iași, a început să ia lecții de la Ieremia Cacavela, iar învățătura avea să continue la Istanbul. În 1700, când un sol polon, Rafael Leszczynski, a ajuns în Moldova cârmuită de Antioh Cantemir, a remarcat că fratele domnului era „un bărbat învățat în limba latină și cu școală aleasă, ca și cum ar fi fost educat în Polonia” și că se pricepea „puțin la muzică”.

În Apus, cunoștințele politice și cele militare ale băieților din familiile domnitoare se dobândeau atât abstract (din cărți), cât și practic (prin participarea moștenitorului tronului la întrunirile consiliului, la judecăți, la exerciții militare și la întreceri cavaleriești, la diferitele ceremonii ale curții). Antrenarea tânărului prinț în aceste activități îl punea în legătură directă cu viitorii săi supuși – a căror afecțiune trebuia să o câștige –, cu nevoile țării, cu exigențele politicii.

Despre păstrarea, la noi, a unor surse pedagogice și tratate de educație, precum cele din Occident, nici nu poate fi vorba. Desfășurându-se pe trei direcții – religioasă, morală și intelectuală – și având o componentă teoretică și una practică, educația vlăstarelor domnești era menită să le deprindă pe acestea cu „datoriile unui bun conducător”, așa cum spune și mitropolitul Petru Movilă în sfaturile adresate fratelui său, Moise. Pentru aceasta, fiii de domni, ca și fiii regilor din restul Europei, participau de timpuriu la ceremoniile din mediul aulic, la primirea unor soli, la exerciții militare (înarmați, poate, cu arme miniaturale), la judecăți și execuții. În același timp, erau, probabil, hrăniți cu lecturi istorice, care-i puneau în legătură cu trecutul țării lor și cu modalitățile de exercitare a puterii domnești. Pentru că ce altceva decât tratate de istorie universală erau marile cronografe, în cuprinsul cărora sunt inserate și vechile cronicile moldovenești? Cât privește proveniența aulică a celor mai însemnate letopisețe – scrise la porunca domnilor Moldovei și sub supravegherea marelui logofăt –, acesta este un adevăr care nu mai trebuie demonstrat. „Coconii” domnești învățau, de asemenea, să scrie, și nu doar în limba cancelariei. Rezoluția „așa să fie”, adăugată de Constantin Movilă la sfârșitul unui document slav, dovedește că tânărul domn deprinsese și scrisul în limba română, ceea ce contrazice consemnarea lui Dimitrie Cantemir referitoare la fiii de boieri moldoveni, care „nu se ocupau cu nici o altă limbă decât cu cea slavonească”. Și că, după ce-și însușeau această limbă și erau capabili să citească, ei învățau pe dinafară *Ceaslovul*, *Octoihul* și *Psaltirea*, primind explicații în legătură cu unele cărți din *Biblie*, „numai cât să înțeleagă ce se cuprinde în *Sfânta Scriptură*”.

Același principe moldovean a mai consemnat și faptul că „de aceleași studii aveau parte toate fiicele boierilor, cu scopul doar ca prin aceasta să poată citi și scrie mai bine în limba țării”. Cred, însă, că învățătura fetelor nu era, în realitate, răspândită în toată clasa boierească, din simplul motiv că ea nu constituia un instrument de promovare și nici un mijloc eficient de reușită socială. Numărul de doamne și jupănești capabile să semneze un act rămâne, totuși, mic. Este adevărat că semnătura nu constituie o unitate de măsură precisă a cunoștințelor deținute de autorul ei, însă ea dovedește existența sau inexistența unei minime capacități de a citi, fiind un veritabil „barometru al alfabetizării”¹².

Cu mai bine de cincisprezece ani în urmă, am atras atenția asupra unui fragment de articol din *Cartea românească de învățătură*, care pare să sugereze că în Moldova mijlocului de veac XVII existau niște – să le spunem – școli de fete: „Cela ce-ș va da fata la vreo dăscăliță muiare pentru să o înveată carte sau și alt meșterșug ceva și încă-i va da și plată să o înveațe și-i va da și hrană ce-i va trebui...”. Pasajul citat se referă la femeile care puteau să transmită unor fete știința lor de carte sau pricepera într-un „alt

¹² Jean-Marc Moriceau, *Le ouvrier et ses enfants. Formation professionnelle et mobilité sociale en Ile-de-France (seconde moitié du XVIe siècle)*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, 40, 1993, 3, p. 392.

meșterșug”, contra unei sume de bani („plată”) și eventual a unor alimente („hrană”). Pentru lămurirea lucrurilor, s-ar cuveni, poate, făcută o cercetare mai aprofundată în această direcție, luându-se ca reper școlile din occidentul Europei, la care aveau acces și fetele. Aici, în schimbul unor sume plătite de părinți, copilele își puteau însuși diverse cunoștințe, sub supravegherea unor „maestre” (*maîtresses*), titlu purtat deopotrivă și de femeile care se ocupau de catehizarea fetelor în școlile duminicale, organizate de Biserica catolică. În Moldova, „învățătoarele” fetelor din familia domnească aveau un alt statut și aceasta se vede dintr-un document prin care Petru Șchiopul întărea, în 1586, Mariei „dascala”, un sat, „pentru că a slujit în casa domniei mele”.

În tot cazul, pentru o copilă, „reflectare a imaginii căminului”¹³, cunoștințele practice dobândite în casa părinților, chiar în absența unor texte didactice, erau, cu certitudine, mult mai prețuite decât cele teoretice, fiindcă fata trebuia pregătită în primul rând pentru viitoarea sa misiune, de soție, mamă și gospodină.

Copii care slujesc. În ceea ce privește educația băieților, chiar a celor din familii de vază, mai căutată și mai prețuită pare să fi fost slujba pe lângă alți boieri, eventual mai bogați și mai însemnați decât proprii părinți, și apoi intrarea în categoria copiilor de casă de la curtea domnească. Lucrul este consemnat și de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*: „în vechime, era la moldoveni un obicei, care dobândise printr-o lungă tradiție aproape putere de lege, după care tinerii, chiar și cei născuți dintr-un neam foarte nobil, nu puteau ajunge la dregătorii publice decât dacă dădeau dovezi de credință în slujbe mai mici și dacă se supuneau la o lungă practică și experiență a lucrurilor. Din această cauză, boierii de rang mai mic își dădeau feciorii, de îndată ce ei se făceau mai mari, ca slujitori unui boier de o treaptă mai înaltă, dar ei totuși nu puteau fi puși la vreo altă slujbă decât să slujească la masă și să păzească odaia stăpânului”. Aceste informații își află confirmarea în scrisoarea lui Mârza, fiul hotnogului de Costești, adresată unui logofăt rămas anonim: „să mă trimeț dumniata să fiu și un ficior dumitale, să-ți slujescu dumitale ca și alte slugi a dumitale, că am rămas sărac de părinți și sântu neînsurat, și nu mă poci sprijini; de mă vei priimi dumneata, eu Ț-oi sluji dumitale cu svânta dreptate și Ț-oi dărui dumitale un loc de prisacă, cu casa gata și zămnic”. Copiii care slujeau puteau fi recrutați și din medii mai sărace și chiar dintre rude. Vasilie Fuglea croitorul „au slujit den copilăria lui” la postelnicul Enachi și, pentru că boierul murise înainte de a apuca să-i plătească niște stoffe din care el îi făcuse haine, croitorul a fost răsplătit cu un loc de prisacă, un pomot și niște vieți părăsite. Preotul Vasile din Șerbești slujise în casa mătușii sale, cluceroaia Mărica, „den pruncia lui”, motiv pentru care jupâneasa i-a lăsat, „la datul sufletului său”, o parte de sat. Unii ca aceștia nu ajungeau, însă, niciodată la curtea domnească.

La fel ca și pajii din Europa apuseană, copiii de casă îl însoțeau pe domn pretutindeni, în sala de judecată, la ceremoniile laice și la cele religioase, fiind datori să „facă slujbă” și să „stea la poruncă”. Sunt cunoscute și momente în care ei l-au părăsit pe domn, precum la răzmerița antigrecescă, sfârșită cu abandonarea tronului de către Alexandru Iliăș. Numărul copiilor de casă este imposibil de apreciat. În Franța începutului de veac XVII, marii nobili și prinții întrețineau de la zece la 30 de pajii, ducii – între cinci și zece, iar persoanele cu funcții la curte – doi sau trei. Nu știu, însă, în ce măsură aceste cifre sunt relevante și pentru Moldova.

În alaiul princiar, prezența copiilor de casă era obligatorie: ei mergeau înaintea domnului, alături de purtătorii de steaguri, de surle și de trâmbițe. În biserică, „stăteau întotdeauna în picioare în cele două abside. În absida din dreapta, ei cântau grecește, și

¹³ Olwen Hufton, *Le travail et la famille*, în vol. *Histoire des femmes en Occident*, III, *XVIe–XVIIIe siècle*, sous la direction de Natalie Zemon Davis et Arlette Farge, Paris, 2002, p. 54.

în cea din stânga pe românește”. Dădeau răspunsul „Doamne, miluiește” și rosteau *polihronion*-ul pentru domn, doamnă și copiii lor. La ospetele la care participa și un ierarh, îi țineau acestuia cârja; în celelalte situații, purtau făclii aprinse. Aveau haine din postav roșu și cizme, dar în odaia domnului umblau numai în papuci, fiindcă le era interzis să intre încălțați. În reședința domnească de la Iași, copiii de casă dețineau propriile lor încăperi, situate „în partea interioară a sălii divanului”.

Slujirea la curte, această „ucenicie socială”¹⁴, avea un vădit caracter pedagogic și psihologic. Ea presupunea desfacerea copilului de mediul său familial, ieșirea din țesătura de relații afective și asumarea inferiorității. Era o „cufundare inițiativă și prelungită în lumea exterioară”¹⁵, care-l ajuta pe copil să înțeleagă valoarea, relativitatea și flexibilitatea ierarhiei sociale. Ca și în Europa occidentală, era o „favoare căutată”¹⁶, pentru că ea însemna formarea în mediul aulic, deprinderea unor ritualuri, a unor reguli de conduită și a unor coduri de comunicare, stabilirea de relații cu alți membri ai elitei, dezvoltarea unei întregi rețele sociale. Toate acestea deschideau copiilor perspectiva ocupării în viitor a unor dregătorii, dacă nu chiar accederea la tron, cum s-a întâmplat cu Gheorghe Duca, despre care Ion Neculce spunea că, „viindu aici în țară de copil, au slujit la Vasilie vodă în casă și la alți domni, pân-au agiunsu la boerie maré”. Afirmția cronicarului este susținută de un document din vremea lui Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu, în care se arată că Duca „a slujit din tinerețea lui în casa” părintelui domnului. Gligorie (Gligorașco) Rusu spătarul, fiu de boier, slujise și el lui Vasile Lupu, „din tinerețili lui șe den copchilărie lui, [...] crescând în casa domnii noastre, cu dreaptă și încredințată slujbă”, ceea ce i-a înlesnit desigur accesul la funcții și i-a mărit patrimoniul cu o jumătate de sat, primită de la domn. În schimb, când și-a pierdut tronul, Vasile Lupu i s-a adresat lui Gligorie, cerându-i să intervină pe lângă noul domn, Gheorghe Ștefan, pentru eliberarea soției și a fiului său; nu a uitat să-i aducă aminte, cu acest prilej, că „ne-ai mâncat pâinea, și ai crescut, și ai învățat în casa noastră” și, din nou, că „ne-ai mâncat pâinea și sarea în casa noastră”.

Copiii de casă cunoscători de carte erau folosiți uneori pentru redactarea unor documente, precum un „Nistorașco copilul”, de la care ne-a rămas un zapis de vânzare, scris frumos, îngrijit, cu un duct rotund, încă nu deplin maturizat. La vârsta adolescenței, feciorii de boieri formați pe lângă domn se bucurau deja de prestigiu și autoritate morală, ei fiind atestați ca martori ai unor zapise, în calitate de vornici de curte.

Întocmai ca și băieții – dar și ca fetele din Apus –, unele copile erau date să slujească în casa unor mari boieri, eventual rude ale lor. Spătarul Gheorghe Ștefan (viitorul domn al Moldovei) și soția sa, Safta, spuneau că Tudosca, fiică a lui Dumitrașco Boul, „a slujit cu dreptate în casă, din prunciia ei”. Ca răsplată, Tudosca, altfel vară primară a Saftei, a fost înzestrată, la căsătoria ei cu stolnicul Stamatie Hiutul-Sacazlăul, cu o jumătate de sat.

Foloasele educației și ponoasele lipsei ei. Chiar în lipsa unor referințe directe, este logic a presupune că mediul în care copiii deprindeau cele dintâi cunoștințe, între care și instrumentele lingvistice și regulile elementare de bună-cuviință – fundamentale

¹⁴ André Burguière, *Une géographie des formes familiales*, în vol. *Histoire de la famille*, sous la direction de André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend, III, Paris, 1986, p. 56.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Dominique Julia, *L'enfance aux débuts de l'époque moderne*, în vol. *Histoire de l'enfance en Occident*, I, *De l'Antiquité au XVIIe siècle*, sous la direction d'Egle Becchi et Dominique Julia, Paris, 1998, p. 352.

pentru formarea lor ulterioară – , era cel familial și că persoana de la care învățau aceste lucruri era mama sau femeia care îndeplinea rolul de mamă. Despre una din formele de manifestare a condescendenței în Moldova vorbește Conrad Iacob Hildebrandt: „...când copiii, ca și bătrânii, vor să-și arate respectul față de unul mai mare, îi apucă mâna dreaptă și i-o sărută, în așa fel că, la o a treia sărutare, duc mâna lor la frunte, după cum face comunitatea de la Constantinopol față de patriarh, la ieșirea lui din biserică, în ziua Bunei Vestiri”. Dacă, însă, un copil era fiu de domn, atunci i se săruta lui mâna, atât de către oameni tineri, cât și de bătrâni, deopotrivă de laici și de fețe bisericesti. Respectul copiilor trebuia să se manifeste în primul rând față de părinți, pentru că „tatăl și îma sâmt feciorului său pre această lume în locul lui Dumnedzău”. Cuminenția și atitudinea cuviincioasă a copiilor față de părinți, chiar și vitregi, puteau fi răsplătite la un moment dat. Este cunoscut cazul unui Ignat, care și-a lăsat părțile de ocini „hiiastrului” său, Ștefan, pentru că acesta l-a ținut „din tinereță până la bătrâneți și cuvântu nu mi-au întors” și pentru că „m-au ascultat”.

Copiii erau crescuți în duh creștin și participau la slujbele religioase împreună cu părinții lor, indiferent dacă erau fii ai domnilor sau ai unor oameni obișnuiți. Probabil că știau pe dinafara unii dintre psalmi. Cei care aveau calități vocale deosebite deveneau cântăreți în cor. Încă de la vârste fragede, unii copii îmbrăcau veșmântul călugăresc. „Coconii mici”, în schimb, nu aveau voie să „petreacă” în mănăstire. Intrarea timpurie în viața monahală nu reprezenta întotdeauna materializarea voinței personale, împlinirea unui destin prevestit de gesturi pioase excepționale, cum se întâmpla uneori în țările catolice din Occident, ori expresia libertății de opțiune pentru un traseu de viață sau altul. Despre aceasta vorbește și egumenul Partenie de la Voroneț, într-o scrisoare a sa: „aici, în țară la noi, iste așa tocmala, de călugărescu cu de-a sila și feciori de domni mari, și de neamiși, și de iobagi, și de la domnie iaste lăsat să facă așa, pentru ca apoi simt oameni de treabă; dintru aceia simt vladici, și egumeni, și preuți, și diiaconi pre la svintele mănăstiri”. *Cartea românească de învățătură* confirmă faptul că, măcar în cazul fetelor, plecarea la mănăstire nu era, de fiecare dată, ecoul unei vocații autentice: „puține călugărițe să fac de bună voia lor; mai multe să fac cu de-a sila și cu amăgituri sau mai multe și de nevoe”. Practicile acestea, precum și altele, legate de intrarea copiilor în cinul călugăresc, nu erau proprii numai Moldovei. Ele au origini îndepărtate și pot fi înțelese doar în conexiune cu situații atestate încă din primele veacuri ale monahismului creștin.

În familiile catolice, copiii erau catehizați „în limba vorbită a țării”, ei putându-se transforma apoi în zeloși apărători ai credinței lor. Călugărul iezuit Paul Beke povestea că reformații din Transilvania care ajungeau în Moldova nu îndrăzneau să vorbească despre confesiunile lor, pentru că ar fi fost în primejdie „să se repeadă la ei chiar copiii și femeile, cu ciomege și cu pietre, și să le dea pedeapsa cuvenită”.

O formă de educație a copiilor proveniți din rândurile elitei sociale, cu însemnătate practică, dar și cu o evidentă dimensiune militară, o constituia vânătoarea. Într-o scrisoare adresată căpitanului Ștefan Lázár, judele Ciucului, fostul mare vistiernic Toderașco Iordache Cantacuzino îl ruga să-i trimită câțiva câini de vânătoare, „căci și fiului meu îi place vânătoarea, și nouă când și când”.

Că presupunea sau nu știință de carte, formarea copiilor din straturile superioare ale societății era importantă pentru oamenii veacului al XVII-lea. Marii dregători moldoveni Nestor Ureche și Isac Balica scriau despre Vasile Lozonschi, fiul lui Gheorghe, pârcaľab de Hotin, și frate al doamnei Elisabeta Movilă, că avea o „creștere rea” și că era „dezmațat”, că, „din anii tinereții sale, n-a fost nicăieri la învățătură, ci a stat numai pe lângă părinții săi în alintare, din care pricină n-a avut înaintea ochilor frică de Dumnezeu, nici pe părinții săi nu i-a respectat și, fără a sluji nimănui, a trăit după

voia sa”. Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu, și fiii lui Antonie vodă Ruset fuseseră și ei dezmiertați în pruncie. Ajunși la maturitate, copiii alintați de odinioară se comportă identic: adună în jurul lor oameni croiți după același calapod, se îmbată, fac „giocuri” și „nebunii”, fură, incendiază, răpesc, violează, întrețin relații intime cu parteneri de același sex, își bat joc de boierii bătrâni. Purtarea lor amintește izbitor de aceea a nepoților lui Vasile Lupu, condamnată și ea de contemporani.

Cartea românească de învățătură înregistrează pedepsele care trebuiau aplicate copiilor vinovați de ucidere, eventual din imprudență, de paricid, falsificare de monedă, furt, prostituție, sodomie. În funcție de caz și de vârsta făptașului, se acordau circumstanțe atenuante. Părinții aveau, însă, a răspunde pentru fapta copilului: „dacă va fi fiul cu tatăl într-o casă, să aibă ei a da seamă și a plăti pentru fiul său”. Că lucrurile se întâmplau cu adevărat așa o vedește cazul unui copil care a omorât un cal al ușeriului Ivașco și care, pentru această faptă, a fost luat „de grumadzi”; spre a-i plăti capul, tatăl a cerut mai întâi ajutorul rudelor și apoi pe acela al logofătului Ioan Paladi, care a dat un cal și i-a scos pe oameni din nevoie. În același timp, o injurie adresată unui copil era considerată ofensă la adresa tatălui, acesta din urmă putând depune plângere împotriva celui care l-au „sduit pre fiu-său”. Prevederea nu se aplica, însă, în cazul în care „coconul” era fiu de suflet sau „copil”, ca și când onoarea s-ar fi moștenit exclusiv prin sânge.

Contemporanii sunt unanim de acord că vina pentru comportamentul deviant al tinerilor aparține în totalitate părinților, care nu știuseră să-și impună autoritatea. În loc să intervină și să ceară ascultare, Cristina pârcălăboia, mama lui Vasile Lozonschi, se văita „pentru fiuțul ei dezmațat”. Antonie Ruset „nu lé dzice nimic și nu-i certa cu cuvântul [pe fiii săi – *n. mea*], ca un părinte ce le era”. Mijloacele coercitive nu erau prea numeroase, însă deveneau eficiente dacă se aplicau la timp. Violența „formatoare”¹⁷ era o practică obișnuită a vremii, și nu numai la noi. Peter N. Stearns a observat, de exemplu, că „secolul al XVII-lea s-a întâmplat să fie una dintre cele mai dure perioade din istoria disciplinei occidentale”¹⁸. Constatarea vine în continuarea aceleia a lui Jean-Louis Flandrin, anume că autoritatea părinților și puterea lor de coerciție s-au consolidat începând cu secolul al XVI-lea. În Moldova, tatăl copiilor, moșul lor, un frate mai mare „și alți ca aceștia”, altfel spus rude apropiate, de sex masculin, puteau să-i suduie și să-i bată pe copii, „spre învățătură” și „pre vină”. Dascălul era îndreptățit, de asemenea, să-și bată ucenicul. Pravila admitea, în toate cazurile de aplicare a unei asemenea corecții, folosirea toiagului și a biciului. Totuși, dacă adulții depășeau măsura și-și ieșeau „din obiceaie”, bătându-i pe copii „pururea și foarte cumplit”, eventual cu „arme goale”, ajungând să-i rănească, puteau fi ei înșiși pedepsiți cu „certare trupească”. În plus, fiul vătămat de tatăl său „prespre samă” putea să-și ceară partea de avere și să se „usebească” de părintele său.

Dincolo de aspectele particulare, o reacție sănătoasă din partea părinților era de așteptat. Lipsa ei stârnea mânia lui Dumnezeu, părinte autoritar El însuși – în fond, adevăratul Părinte și singurul, după învățătura Bisericii –, care atrăgea atenția prin semne clare și lesne de tâlcuit. „Și pentr-acie poate – conchidea Ion Neculce, referindu-se la casa lui Antonie Ruset – în osândă mai pe urmă Antonie vodă au cădzut”. Tot la fel interpreta lucrurile și Miron Costin, în privința nepoților lui Vasile Lupu: „care toate fapte mai pe urmă s-au arătat cu mare osindă asupra casei lui Vasilie vodă”.

¹⁷ André Burguière, *op. cit.*, p. 57–58.

¹⁸ Peter N. Stearns, *Growing Up. The History of Childhood in a Global Context*, Waco, Texas, 2005, p. 1.

Sentimente și amintiri. Relațiile dintre părinți și copii erau la fel de complexe ca și cele dintre soți și la fel de greu de reconstituit de către istoricul de astăzi. Atitudinea normală a unui părinte, indiferent de averea și poziția lui socială, se definea prin dorința și strădania sa de a-și vedea copiii „în viața lor ieșiți la cinste. Domnii la domnii pre feciorii săi poftesc să-i vadă ieșiți, boierii la boierii, slujitorii să bucure să-și vadă de slujitorie pre feciorul său harnic, pementeanul de hrana pământului pre feciorul său destoinic poftesc să-l vadă”. Aceste cuvinte, aparținând lui Miron Costin, se aseamănă izbitor cu acelea din *Les enfants de maintenant*, scriere cu caracter moral, din Franța sfârșitului de Ev Mediu, dovadă că, dincolo de granițe politice și confesionale, concepțiile referitoare la ascensiunea și ordinea socială erau identice și că perspectiva din care acestea erau văzute începea a fi una modernă.

Preocuparea pentru viitorul copiilor izvora, desigur, din dragostea părinților lor, sentiment firesc într-o societate creștină, profund atașată de valorile religioase. În această lume, prototipul copilului era însuși Pruncul Iisus, reprezentat ținut în brațe, cu tandrețe, fie de Maica Sa, fie de Dreptul Simeon. În același timp, copilăria Maicii Domnului, reconstituită din texte apocrife, era un reper important și un model, promovat nu atât prin cuvântul scris, cât mai ales prin imagine. Pictate pe zidurile bisericilor ori pe filele manuscriselor, scenele din copilăria Maicii Domnului au fost răspândite și în lumea ortodoxă, și în cea catolică, ele dând naștere unui număr de sărbători liturgice importante, precum Zămislirea Fecioarei Maria, Nașterea sau Intrarea în Biserică.

În actele de cancelarie din Moldova, copiii familiei domnești, moștenitori ai tronului, erau numiți „preaiubiți fii”, însă construcția poate fi văzută și ca una de rutină, tipică pentru formularul diplomatic. În schimb, dacă în mai multe rânduri se spune că Ruxandra era „cea mai iubită fiică” a lui Vasile Lupu, aceasta presupune în chip obligatoriu existența afecțiunii paterne.

Părintele trebuia să vegheze la împărțirea egală a sentimentelor între copiii săi: „cum iubeaște pre unul, așa și pre alt”. Apoi, trebuia să-și exprime dragostea cu măsură și cu reținere. Iubirea față de propriul copil nu trebuia să se transforme în alintare, ci să se manifeste sub forma grijii și a ocrotirii, a dorinței de a face tot ce era mai bun și mai potrivit pentru el. Se înțelege aceasta și din testamentul clucerului Dumitrașco Iarali, redactat la Constantinopol: „mă rog și în genunchi de preastrălucitul nostru domn, domnul Ioan Vasilie voievod a toată Moldovlahia, să aibă grija și privegherea copiilor mei, ca și cum aș fi eu însumi”.

În sfârșit, pentru conturarea unei imagini cât mai cuprinzătoare, nu trebuie lăsate deoparte nici izvoarele care conțin exemple de atitudini neonestе din partea copiilor față de proprii lor părinți.

Amintirile din copilărie se dovedeau de multe ori prețioase pentru posesorii lor, ajunși la maturitate sau chiar la bătrânețe. Ele erau invocate adesea pentru a restabili vechi hotare ori pentru a reconstitui amplasamentul unor construcții sau amenajări dispărute între timp. Un Nicolae din Lozna știa pe unde fusese hotarul satului Șendriceni în vremea copilăriei sale, iar Constantin Costachi hatmanul își amintea pe unde fusese podul peste Prut, de la Movila Răbâii, când era „dumnealui încă mic copil” și mergea cu părintele său „pe acolo, pe la Răbăe”.

O vârstă a primejdiilor. Marco Bandini observase că moldovenii „se obișnuiesc de mici să îndure vrăjmășiile cerului” și că „mulți dintre boieri își expun pruncii ca să rabde vrăjmășiile cerului și, dacă aceștia le îndură cu răbdare și fără scâncet măcar o vreme, atunci nădăjduiesc că pruncul va fi voinic”. Era, desigur, un bun exercițiu, merit, alături de altele, să-l fortifice pe copil. O bună constituție fizică putea fi mai târziu salvatoare, pentru că amenințările și primejdiile erau numeroase și pândeau la

tot pasul. Cu cât copilul era mai mic, cu atât nenorocirile care se abăteau asupra lui erau mai multe. Un tablou complet al lor este imposibil de realizat, de aceea caracterizarea generală făcută de Marie-France Morel copilăriei din Franța poate fi considerată valabilă și pentru Moldova: „vremea tuturor pericolelor”¹⁹.

Acestea apăreau chiar înainte ca pruncul să vină pe lume și nu mă refer aici la cauzele naturale care provocau nașteri premature, ci la intervențiile brutale asupra viitoarelor mame. Într-o descriere terifiantă a evenimentelor petrecute în Moldova după răzvrătirea boierilor împotriva lui Ștefan Tomșa al II-lea și care utilizează, desigur, informații culese la fața locului, principele Gabriel Bethlen arăta că domnul Moldovei a poruncit să se taie pântecul soțiilor de boieri însărcinate, să se scoată pruncii din ele și să-i ucidă. Nu era o metodă neobișnuită: o aplicase și Ștefan cel Mare după luarea Brăilei, în 1470, o vor aplica și oștenii moldoveni, cazaci și poloni trimiși asupra tătarilor din Bugeac, în iarna anului 1683. Societatea nu pare să fi manifestat prea multă înțelegere sau milă față de femeia însărcinată ori față de fătul ei. Tatăl unei fete „grea de prunc”, care întreținuse deci relații sexuale înainte de a se căsători, putea s-o ucidă fără să primească „certare de moarte”, ci o altă pedeapsă, lăsată la voia judecătorului. Soțul unei femei cu „prunc în zgău”, găsită curvind, putea de asemenea s-o omoare, el urmând a fi pedepsit „după voia giudețului”, doar pentru copilul nenăscut.

Dacă nu mureau chiar din pântecul mamei sau imediat după naștere, copiii trebuiau să facă față altor încercări, unele mai dure decât altele. Sufereau în perioadele de foamete, precum cele două fiice ale unei Malahii, soția lui Vidrașco, pentru a căror salvare mama a vândut ceva pământ și niște vii și astfel – spune chiar vânzătoarea – „mi-am scos cucoanele din fome și din nevoie”. Mai rău era când părinții se vedeau siliți să-și vândă chiar copiii. În timpul foametei care i-a adus lui Ștefan, fiul lui Vasile Lupu, porecla de Papură vodă și când merța de pâine ajunsese un galben, Ana, soția lui Iane, și-a vândut un fiu și o fiică pentru 20 de ughi, iar Anușca și-a vândut un fiu cu 12 ughi. Prin vânzare, copiii coborau pe scara socială, statutul lor ajungând egal cu acela al robilor. În cazurile amintite, copiii vânduți preotului domnesc Gavril urmau să devină țigani de moșie ai cumpărătorului. Este însă posibil ca și la noi să se fi aplicat, precum în Bizanț, clauza de răscumpărare, când situația materială a părinților se mai îmbunătățea.

În timpul invaziilor străine, copiii erau duși în captivitate, cu sau fără părinții lor. Printre nefericiții robi eliberați de tătari în 1651, la cererea domnului Moldovei, călătorul suedez Iohann Mayer văzuse băieți și fete „mici de tot”. Tătarii care au lovit Moldova în 1650 au luat-o „pre giupâneasa lui Miron Ciogolii stolnicul, cu o cucoană a lui, care n-au mai ieșit din robie în vécii”. Jupâneasa, salvată până la urmă, nu a încetat să speră că fata ei era în viață: mulți ani mai târziu, când avea să lase, prin diată, o moșie nepoților de frate, ea a introdus condiția retragerii, „de va fi o cucoană ce iaste în robie, vie”. Tot în 1650, au mai fost luați de tătari o femeie și doi copii ai săi, pentru a căror răscumpărare fratele mamei a dat doi cai și o iapă. Răscumpărările presupuneau un mare efort financiar din partea familiei: Toader Căldărușă și-a vândut o seliște pentru 500 de galbeni ungurești, sumă cu care și-a scos din mâinile tătarilor soția și copiii. În vremea lui Dumitrașco vodă Cantacuzino, tătarii au robit „femei, feté, copii”. Probabil că, în acele împrejurări, a căzut în robie Anița, jupâneasa lui Dumitrașco din Lucaveț, împreună cu „coconul” ei, Gavrilaş, însă numai ea singură a reușit să revină acasă. Ca și soția stolnicului Ciogolea, Anița nu și-a pierdut nădejdea că fiul său trăiește și, într-un

¹⁹ Marie-France Morel, *Le temps de tous les dangers: petite enfance et accidents d'après les ex-voto (XVIe-XIXe siècles; Provence, Bretagne, Suisse, Allemagne, Autriche, Italie)*, în vol. *Naissance, enfance et éducation dans la France méridionale du XVIe au XXe siècle. Hommage à Mireille Laget, actes recueillis par Roland Andréani, Henri Michel et Elie Pélaquier*, Montpellier, 1999, p. 143-192.

zapis de danie către nepotul său, Lupașco Murguleț, a impus această clauză: „de va scoate pre fiul meu, Gavrilaş, Dumnezeu de la robie, să aibă dumnalui Lupașco Morguleț a-i da acia a patra parte den sat [...], iar de nu va își fiul meu, Gavrilaş, de la robie, să aibe a ține dumnalui nepotul meu, Lupașco, [...] moșia”. Alți copii erau răpiți, uneori spre a fi vânduți ca robi în Imperiul Otoman, ori erau uciși de invadatori, precum fiica unui Drojia din Stoilești, pe care „o au omorâtu păgânie”.

În repetate rânduri, domni și boieri moldoveni au cerut explicit craiului Poloniei ca, în cazul unei primejdii, să fie primiți în regat, „cu soțiile, cu copiii, cu averile noastre”. Copiii împărtășeau cu adevărat bejenile părinților, așa cum s-a întâmplat și în familia Annei, nepoata de fiică a lui Alexandru Lăpușneanu, în împrejurări descrise de ea însăși: „tâmplându-se atâti amestecături și valure în Țara Moldovei, cându au venit Batăr Gabăr voevoda Ardealiului, de au scos pre Măriia Sa, pre Radul vodî, den Țara Muntenească, și să vie să scoată și pre Măriia Sa Costantin vodă den Țara Moldovei”, Anna, văduvă la acea vreme, a „eșit în Țara Leșească cu cuconii mie, la priiatinii noștri”. Extenuați, înspăimântați, bolnavi, mulți dintre acești copii nu mai ajungeau să-și revadă casa, găsindu-și locul de veșnică odihnă în pământ străin. Un exemplu îl constituie Ionașco, fiu al marelui vistiernic Simion Stroici, care a murit în Polonia și a fost înmormântat în biserica Sf. Ioan Botezătorul din Camenița.

Pruncii se îmbolnăveau ori sufereau accidente, care nu se sfârșeau întotdeauna bine, precum în episodul descris cu umor de Hildebrandt: „Când am intrat în Roman, ne-am încrucișat în cale cu un moldovean pe o sanie pe care se găsea soția sa și un copil mic. Când a voit omul să părăsească albia înghețată a râului și să se urce pe malul înalt, nevasta împreună cu copilul au fost aruncați din sanie, căzând de-a-ndărăteala și dând prilej de râs”. Probabil că, în cele mai multe situații, accidentele copiilor erau mortale. Gligori, pârçălabul ținutului Iași, povestea cu amărăciune că, în fața locului său de dughene din târg, era o groapă cu apă, în care a căzut un copil, „de am plătit și moarte de om”. Formulările din zapisul care a păstrat mărturia pârçălabului nu sunt foarte clare, însă am impresia că victima a fost chiar unul dintre copiii săi.

Apoi, să nu ne imaginăm că pedofilia a apărut în zilele noastre ! „Cine să spurcă cu coconi” era socotit un păcătos, pe care-l aștepta, la Judecata de Apoi, cea de-a șaisprezecea vamă. Mulțimea de articole consacrate de *Cartea românească de învățătură* acestui comportament sexual aberant reprezintă o dovadă indirectă că și în Moldova exista această practică și că, pentru reprimarea ei, erau necesare pedepse extrem de aspre. Aceeași constatare este valabilă și în cazul violurilor asupra „fecioarelor micșoare”, care nu împliniseră încă 12 ani.

În ciuda a ceea ce s-ar putea crede, coconii domnești nu erau nici ei feriți de pericole. De la vârste mici, participau la campanii militare. Despre Constantin, fiul lui Ieremia Movilă, se spune că, în lupta de la Ștefănești, în urma căreia a luat tronul Moldovei, „avea doisprezece ani și era bine echipat cu pedestrime și puști”. Se pare totuși că era un pic mai mare, nașterea lui plasându-se pe la 1592. Dar, chiar dacă în cursul evenimentelor din 1607, va fi avut nu 12, ci în jur de 15 ani și chiar dacă nu se va fi angajat direct în confruntările propriu-zise, el era încă foarte crud pentru o asemenea experiență. Vârsta lui Constantin Movilă corespunde, însă, cu aceea la care și băieții din Europa apuseană începeau să iasă pe câmpul de luptă (14–15 ani). În situații de cumpănă, copiii domnești erau puși la adăpost, eventual cu mamele lor și cu tezaurul, cum s-a întâmplat în 1653, când Vasile Lupu și-a trimis doamna, fiul și averea în cetatea Sucevei.

Feciorii și chiar fetele de domni puteau ajunge ostateci la Poartă, unii la vârste foarte fragede. Când Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, a fost expedit la împărăție, în 1618, avea „vreo șapte ani”. Băieții lui Constantin Cantemir erau ceva mai

mari: Antioh avea, probabil, 13 ani, iar Dimitrie – între 14 și 16 ani. Grija părinților față de copiii aflați departe, în mâinile păgânilor și în primejdie de a fi turciți, era absolut firească. Din acest motiv, deși fiica sa nu mai era o copilă, Vasile Lupu a încercat să trateze cu vizirul eliberarea Ruxandrei, fiind dispus să plătească pentru ea uriașa sumă de 200.000 de taleri.

Nu aveau o soartă mai bună nici copiii de domni căzuți în mâna unor adversari ai părinților lor. După dezastrul de la Drăgșani, Bogdan, fiul lui Ieremia Movilă, „copil mic”, „au căzut pre mâna lui Schinder pașa”, dimpreună cu mama sa, și a fost dus la Stambul. La pierderea tronului de către Vasile Lupu, fiul său și doamna au fost închiși de Gheorghe Ștefan în curțile de la Buciulești. Potrivit unor surse, el ar fi fost chiar însemnat la nas, ca să nu ajungă niciodată pe tronul Moldovei. Miron Costin spune, însă, că Gheorghe Ștefan ar fi refuzat să facă acest lucru, zicând: „«Om muri noi până atuncea, până va hi unul ca acésta domn», că – adaugă cronicarul – era copilaș mic încă pre atuncea Ștefăniță vodă”.

Fiii domnilor, asemenea tuturor celorlalți copii, se îmbolnăveau, iar dacă bolii nu i se găsea leacul, mureau, în ciuda faptului că ei aveau parte de o mai competentă îngrijire medicală. Despre Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu, arhidiaconul Paul de Alep știa că fusese „bolnav de o boală grea” și că-și aflase vindecarea numai în fața icoanei Maicii Domnului de la Mănăstirea Golia. Minuni ca acestea nu se petreceau însă tot timpul.

*

Copiii sunt – au fost dintotdeauna – o comunitate veselă și zgomotoasă. În chip paradoxal, însă, vocea lor nu se face auzită în izvoarele noastre medievale și premoderne. Copiii nu vorbesc niciodată, despre ei, eventual, se vorbește. Nu știm cum își trăiau ei copilăria, știm doar cum își imaginau adulții că o trăiau. Aparțineau unei categorii de vârstă aparte și, cu toate acestea, erau socotiți o anexă a părinților lor. Obişnuiți cu lipsurile, cu primejdiile, cu durerile, cu infirmitățile și bolile, cu spectacolul cotidian al morții, ei viețuiau împreună cu maturii și întocmai ca aceștia. Deși, din punct de vedere biologic, erau copii (cu trupuri mici, forță fizică pe măsură și lipsă de maturitate în gândire), condițiile de viață, responsabilitățile care li se încredințau și greutățile pe care le aveau de întâmpinat, indiferent de segmentul social căruia îi aparțineau, îi făceau de foarte timpuriu asemănători – poate mult prea asemănători – cu adulții. Toate acestea explică de ce, dacă pentru Moldova veacului al XVII-lea, va fi existat o vârstă privilegiată²⁰, nu copilăria a fost aceea.

²⁰ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960 (reeditată în 1973), p. 51.

OAMENI ȘI ANIMALE

Animalele din gospodărie. Numărul mare de animale pe care locuitorii din Moldova și Țara Românească le creșteau a fost remarcat în repetate rânduri de solii, misionarii, militarii și spionii care au trecut pe aici. „Ei nu au orașe mari, ci sate multe și animale”, remarca un călugăr dominican. „Moldova este o țară mănoasă și bogată în vite, în boi și cai buni”, consemna un secretar al sultanilor otomani. „Belșugul de vite e de necrezut”, exclama admirativ un cărturar și continua: „Oamenii înjugă câte doisprezece boi la plug și se îndeletnicesc mai degrabă cu creșterea lor decât cu lucrarea pământului, din cauza pășunilor deosebit de bune. Este socotit un păcat să se taie vițeii. Din Moldova deci se scoate acea mulțime de boi din a căror carne se hrănesc nu numai popoarele vecine ale Ungariei și Rusiei, ci și ale Poloniei, Germaniei, ba până și ale Italiei și mai ales cei din orașul Veneția”. „Nu este țară în toată lumea unde să se înmulțească mai mult caii, boii, oile și altele asemănătoare, ca acolo”, scria un autor; „îmășururile lor sunt bine înzestrate cu vite, boi, vaci, cât și oi și au o rasă bună de cai”, nota un altul. Moldova „produce cai foarte buni, oi și boi, atât de mari, încât dacă cineva nu i-ar vedea cu ochii, abia ar da crezare celui ce i-ar povesti despre ei”. În sfârșit: „erau atât de multe încât părea de necrezut că pe un pământ de o întindere destul de restrânsă ca Țara Românească să fie atâtea vite și ca acestea să-și fi găsit hrana pe câmp. S-ar fi zis în adevăr că jumătate din Europa își trimisese acolo vitele”. Și exemplele de acest fel ar putea continua.

La prima vedere, asemenea observații par subiective, însă o răsfoire, chiar și grăbită, a altor categorii de izvoare le confirmă întru totul. În *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir vorbește pe larg despre oile, boii, porcii, caii și albinele din această țară, insistând și asupra unor amănunte originale, precum coastele oilor din ținutul Sorocăi, copitele porcilor din satul Tohatin de la ținutul Orheiului, ori luptele dintre roiurile de albine.

Alexandru Lăpușneanu este cunoscut pentru o inițiativă puțin obișnuită în Țările Române de la mijlocul veacului al XVI-lea: înființarea unei „ferme”, scutăria domnească de la Zăvadeni, pe apa Răutului, unde creștea boi pentru negoț. Scutăria, pentru care domnul cumpărase un număr de sate spre a le dezafecta, a durat puțin, doar vreo 15 ani, până după domnia lui Bogdan Lăpușneanu. Despre Gheorghe vodă Duca, vornicul Ion Neculce povestește, în letopiseț, că l-a ajuns vestea mazălirii pe când era „la primblare cu toată casa și boiarii lui pe Prut în sus, la Berehoiești, de-ș lua sama oilor ce ave din boiarie”.

Actele de cancelarie și cele private amintesc, și ele, animalele domestice („dobitoacele”) pentru care se plăteau dări, cu care se făcea negoț și pentru care se percepeau taxe vamale, care se dădeau ca aldămaș, ca răscumpărare pentru acte de stăpânire a pământului sau ca recompensă pentru găsirea unor acte pierdute („colac”), care se lăsau moștenire, cu care se înzestrau fetele la căsătorie, care se împărțeau între rude, care constituiau obiectul unor dării către mănăstiri sau către biserici domnești din târguri, care erau dăruite la înfrățirile de moșii, cu care se plătea o despăgubire, se achita o cislă, o dabilă, o dușegubină, o ferâie, o gloabă sau un hatalm, cu care se plăteau meșterii care făcuseră o moară sau copistul unui manuscris, cu care se cumpăra o carte, care erau luate fără dreptate ori care se furau.

Destul de frecvent, animalele intrau în prețul de vânzare sau de răscumpărare al unor stăpâniri funciare, al unor țigani ori al unor vecini. Fenomenul se petrecea pe scară

largă mai cu seamă în perioadele de foamete. Din pricina neajunsurilor, micii stăpâni de pământ din Muntenia se vecineau în schimbul unor animale.

Nu rareori se întâmpla ca animalele să fie împrumutate sau să intre în contul unor datorii, dar și ca ele să fie lăsate în gaj. Izvoarele înregistrează situații în care animalele se pierdeau sau mureau din pricina celor care ar fi trebuit să le aibă în grijă.

Stăpânii amenajau locuri speciale destinate animalelor. Cu toate acestea, unii oameni își duceau la păscut animalele în locuri care nu le aparțineau, ceea ce stârnea nemulțumirea adevăraților stăpâni ai pășunilor, care reclamau cazul și porneau procese.

Când deținătorii de animale își părăseau definitiv țara, turmele lor erau luate pe seama domniei. Probabil ca să preîntâmpine situații de acest gen, la vremuri grele, moldovenii își puneau la adăpost avutul dincolo de munți, în Transilvania. Una peste alta, animalele din gospodărie erau privite ca o avuție. Cine nu le avea intra în categoria săracilor.

Oricât ar părea de ciudat, oamenii de odinioară, pe care prea adesea și prea repede îi socotim lipsiți de sentimente, erau foarte atașați de animalele lor. Într-o scrisoare trimisă din prizonieratul muntean, în ianuarie 1477, vornicul moldovean Tricolici își ruga familia: „nu mă uitați și nu lăsați să mi se piardă avutul, fie vite, câte vor fi, fie scule. Și să nu vă certați pentru averea mea câtă vreme veți auzi despre mine că sunt în viață, ci îngrijiți și vedeți cu milă de cai și de iepe și de oi și de porci și de toată averea câtă este”.

Pornind de la materialul osteologic descoperit pe cale arheologică, cercetările de arheozoologie au dovedit și ele că ponderea cea mai mare în ansamblul creșterii animalelor din Țările Române au avut-o vitele, oile, porcii și caii. Surse istorice de proveniențe și tipuri diferite confirmă, precum se vede, mențiunile călătorilor străini și înlătură eventuala impresie de exagerare pe care o poate produce descrierea averii boierului muntean Preda Brâncoveanu: „Se spune că are pe moșiile sale douăsprezece mii de iepe de prăsilă și în fiecare din cele două sute de sate care îi aparțin se află câte o herghelie. El are treizeci de mii de capete de oi, dintre care se spune că au murit cinci mii în anul acesta [1656] de molimă, iar unsprezece mii i s-au furat de niște tâlhari împreună cu 70 de funzi de grâu, în timpul tulburărilor care au avut loc în rândul trupelor la urcarea în scaun a lui Constantin voievod. El are patru mii de capete de boi, o mie de bivoli, patru mii de porci și trei sute de șiruri de stupi, cu roiuri [...]. În fiecare an, acest boier trimite câte o mie de capete de boi la Istanbul cu slujitorii săi, spre a fi vândută...”.

Dacă existența în Țările Române a cirezilor de vite mari, a turmelor de oi și de porci, a hergheliilor de cai este suficient probată de izvoarele scrise, de mărturiile vizuale și de cele osteologice, nu la fel stau lucrurile în cazul altor viețuitoare, precum câinii, pisicile și păsările de curte. În ciuda precarității informațiilor, se poate totuși afirma cu certitudine că aceste animale trăiau în preajma oamenilor. Sărăcia materialului descoperit în siturile arheologice nu îngăduie obținerea unor rezultate spectaculoase din analiza oaselor. În tot cazul, se vede că așezărilor noastre medievale le erau proprii câinii de talie mare, folosiți de crescătorii de vite și de oi, câinii de talie mică, specifici aglomerărilor urbane și care totodată puteau intra în categoria animalelor de companie (câinele fiind considerat, de altfel, și în Europa apuseană, animalul de companie prin excelență), și, în fine, într-un număr mai mare, câinii de talie medie, utilizați pentru pază și pentru vânatoare.

În cazul pisicilor, datele sunt încă și mai sărace. Resturile de oase sunt atât de reduse ca număr și atât de puțin relevante, încât s-ar putea bănui că oamenii Evului Mediu nu manifestau simpatie sau interes față de acest animal, ceea ce firește că nu poate să corespundă realității.

În privința păsărilor de curte, ele sunt menționate de un călător străin printre bogățiile Țărilor Române. Deși informațiile directe aproape că lipsesc (călugărul iezuit Paul Beke este printre puținii care consemnează numărul mare de păsări din Moldova), este de presupus că vietățile cu pene nu lipseau din nici o gospodărie. Săpăturile arheologice au scos la lumină un lot limitat de resturi osteologice aparținând găinilor, găștelor și rațelor. Fine, fragile și în general de dimensiuni reduse, ronțăite de câini și de pisici în chiar momentul aruncării lor, oasele acestea nu reprezintă un indicator relevant pentru amploarea reală cunoscută de creșterea păsărilor domestice. Un lucru este, totuși, cert: dintre toate, găina avea cea mai mare răspândire.

... și folosul lor. Analiza oaselor de animale din siturile arheologice a dovedit ceea ce era aproape de la sine înțeles, anume că rumegătoarele erau crescute pentru obținerea produselor secundare și într-o mai mică măsură a produselor primare; în schimb, porcul era crescut exclusiv pentru carne.

Boii erau utilizați ca animale de tracțiune. Arhidiaconul Paul de Alep îi observase pe țăranii din Moldova și Țara Românească „arând cu cinci sau șase perechi de boi”. În unele zone, muncile câmpului erau efectuate și cu ajutorul bivoliilor. „Locuitorii de la șes cresc un număr de vite de tot felul și chiar bivoli, de care se slujesc în loc de boi sau cai la cultura pământului”, scria un călător, confirmat puțin mai târziu de un altul: „Au din belșug animale de tot felul [...], ei slujindu-se pentru munca câmpului de bivoli, din care au mare mulțime”.

Potrivit unui străvechi obicei, animalele – în special oile și berbecii – se dădeau de pomană pentru sufletul morților sau se tăiau pentru praznicul de după înmormântare. La casele mari, oile și berbecii erau înlocuiți cu vite.

Pielele erau întrebuințate în industria casnică, pentru confecționarea de încălțări, de tolbe, de cingători sau de cojoace, blana pentru căciuli ori pentru căptușit și bordat hainele, lâna pentru țesături. Anton Verancsics scria despre români că erau „îmbrăcați într-o dimie de culoare brună, grosolană și peste măsură de păroasă, acoperiți pe cap cu o căciulă ascuțită de același fel în formă de piramidă și încălțați cu opinci”. Francezul François de Pavie, baron de Fourquevaux, nota în relatarea călătoriei sale prin Moldova că el și însoțitorii săi au trebuit să se apere de frigul cumplit al iernii anului 1585 îmbrăcându-se „din cap până în picioare după portul țării cu căciuli și cu haine din piei, de asemenea îmblănite”. Uneori, un număr de piei de oaie, adăugat la o sumă de bani sau la un animal, rotunjea prețul de vânzare a unor sate.

Partea cea mai însemnată a produselor animaliere era folosită însă sub formă de hrană. Laptele de vacă, de oaie sau de capră se transforma în brânză. Untul era amintit de episcopul Petru Bogdan Bakšić printre bogățiile Moldovei, alături de fructe, grâne, animale și miere. Pentru Țara Românească se cunosc situații în care untul a servit drept monedă de schimb.

Cantități mari de unt, ca, de altfel, și de pastramă, luau drumul Constantinopolului. Mai mult chiar, breasla pastramagiilor din Istanbul era formată, în bună parte, din români. O spune Evlia Celebi: „... cei mai mulți dintre ei sunt ghiauri valahi și moldoveni. Pentru a-i îndestula pe locuitorii din Istanbul, ei aduc, de Sf. Dumitru, de trei ori câte o sută de mii de vite și fac pastramă în afara Porții Turnului, pe marginea șanțului, între două cetăți [...]. Sunt șase sute de oameni”. Nu este mai puțin adevărat, însă, că pastramă se mânca și în țară. Secretarul unui sol polon care luase masa la curtea domnului Moldovei Ștefan Tomșa al II-lea remarca bucatele „destul de rele ca gust și ca savoare, afară de pastrama de vacă și cea de berbec. Acestea, numite «abuchte» și «bastram» sunt afumate și uscate la soare. Și cea de carne de vacă și cea de carne de berbec sunt vestite în Moldova”.

„Țara este bogată în porci”, consemna călugărul iezuit Paul Beke la trecerea sa prin Moldova. În ceea ce-l privește, arhidiaconul Paul de Alep a lăsat mărturie că, „în ajunul Sf. Ignatie dinaintea sărbătorii Crăciunului [...], este obiceiul în această Țară Românească să se taie porci și să-i atârne pentru sărbătoare sau pentru pastramă”. Grăsimea de porc devenea slănină, prețuită și ca marfă, și ca obiect de schimb, pentru că pare să fi fost scumpă, atât în Muntenia cât și în Moldova.

Așezată pe masă, carnea în cantități mari, mai cu seamă aceea de porc, dovedea belșugul casei, iar lipsa ei era o marcă a sărăciei sau austerității. Referindu-se la măsurile restrictive impuse de Vasile Lupu în primii săi ani de domnie, Ion Neculce scria, într-unul din *Cuvintele* sale: „Și după ce au venit el în țară, la scaonul domniei, contăș cu soboli n-au înbrăcat trii ani, ce numai cu hulpi. Și pe zi numai o mierțe de pâine să mânca și doi berbeci și o ialoviță la curtea domnească”.

Dacă ar fi să ne limităm doar la informațiile directe, furnizate de sursele interne, varietatea alimentelor de natură animală consumate de locuitorii Moldovei și Țării Românești ar fi foarte săracă. Doar apelul la registrele de socoteli ale orașelor ardelenne poate îmbogăți considerabil acest tablou. Că era vorba de alimente trimise în Țările Române, ori puse pe masă românilor ajunși în Ardeal, listele de cheltuieli amintesc, de regulă, cașul, cașcavalul, brânza, laptele, untul, smântâna, ouăle, carnea de miel, oaie și berbec, de țap, de vacă și de vițel, de porc, măruntaiele și intestinele de vacă, slămina, cârnații, caltaboșii, găinile, puii de găină, găștele, rațele, bobocii de rață, măruntaiele de găină și de găscă. La toate acestea se adăugau peștele, racii și vânatul. Pentru că, este lucru știut, Evul Mediu a fost, peste tot în Europa, un timp al vânătorii.

Fiarele sălbatice. În Țările Române nu par să fi existat tratate de vânătoare, cu descrieri bogat ilustrate ale metodelor sau armelor întrebuițate, precum acelea din Bizanț, ca să nu mai vorbim despre *Le livre de la chasse* a lui Gaston Phoebus, conte de Foix. Cu toate acestea, vânătoarea se practica pe scară largă și este oarecum surprinzător că izvoarele interne o pomenesc așa de rar.

Un domn al Țării Românești, Vlad Vintilă de la Slatina, și-a pierdut viața pe când „s-au dus în primblare cătră Craiova, să vâneze pădurile Jiiului, ca să prinză cerbi și alte vânaturi mai mari, de vreme ce într-acéle părți de loc să află vânaturi multe și mari”, avea să noteze mai târziu cronicarul Radu Popescu. Aceleași evenimente și-au găsit un ecou și în alte surse narrative: *Letopisețul Cantacuzinesc* („s-au dus Vintilă vodă la Craiova, să vâneze cerbi preste Jiu”) și *letopisețul Țării Românești în versiunea lui Macarie Zaim* („în al treilea an al domniei lui s-a dus la Craiova, la vânătoare de cerbi”).

Letopisețul Cantacuzinesc relatează și despre o vânătoare din zilele lui Șerban vodă Cantacuzino, dar nu oferă amănunte privitoare la desfășurarea ei, fiindcă aceasta atrăsese atenția contemporanilor nu prin caracterul ei spectaculos – fusese o simplă vânătoare de iepuri –, ci prin descoperirea neobișnuită care i-a urmat. Spune *letopisețul* că domnul „au ieșit în plimbare la Fântâna Réce și trimițând păharnicii cu ogari și coconii să vâneze crângurile dimprejur și el șădea de priviia de la corturi, au prinsu ei câțiva iepuri și aducându-i naintea lui, au împărțit boiarilor câțiva și câțiva i-au trimis la cuhnie; și în cei din cuhniia domnească s-au înnemerit o iepuroaică cu pui în pânțece, care spintecând-o, au găsit un pui gata să-l fête, și cu 2 capete și cu 4 picioare dinainte, un cap trăgea într-o parte, altul într-alta, îmbinate trupurile la mijloc și îmbinătura nu să cunoștea”. Uimiți de bizara creatură, oamenii au înfățișat-o domnului, care, împreună cu „patriiarhul Dionisie Șărg-oglan și Ianache logofăt Cariofil, să mira ce ciudă ca acéia, ce să fie și tâlcuind unii într-un féli, alții într-alt féli, nimeni n-a putut înnemerii, fără numai Cacavela dascălul, céle ce au zis, acélea s-au și izbândit mai cu vréme”. Găsirea ciudățeniei a fost privită, bineînțeles, ca un semn, mai ales că ea se petrecea într-un

moment dificil pentru Șerban Cantacuzino, lovit crunt, nu cu mult înainte, de moartea fiicei sale, Alexandra (Smaranda). Grecul Cacavela a tâlcuit semnul astfel: „din neamul lui Șărban-vodă vor să ridice 2 capete, să stea împotriva unul altuia, unul să tragă într-o parte, altul să tragă într-alta și va fi mare stricăciune țării și pământului acestuia, de vreme ce acest semnu ciudat s-au găsit în țara aceasta și așa s-au întâmplat, că după moartea lui Șărban-vodă, s-au aridicat aceste 2 capete, Costandin-vodă despre turci și Bălăceanul, ginerile lui Șărban-vodă despre nômți, și împoncișați unul altuia, au cursu multe réle și stingere pământului”.

În domnia lui Grigore vodă Ghica, s-a petrecut un episod pe care Dimitrie Cantemir avea să-l istorisească ulterior în *Vita Constantini Cantemyrii*. Părintele său, bătrânul Cantemir, ajunsese la București pe când curtea, în frunte cu domnul său, ieșise la vânătoare în afara orașului. Oșteanul i-a urmat și s-a amestecat printre participanți, înainte de a-i fi fost prezentat lui Ghica vodă. La un moment dat, chiar pe dinaintea domnului muntean, a țâșnit un iepure și, „cum nu era prin preajmă nici un câine să-l hăituiască, Constantin Cantemir lovește cu o săgeată iepurele care fugea și îl omoară chiar sub ochii lui vodă. Întrebând vodă cine era acel atât de bun arcaș, îi răspund că omul acela este un străin din Moldova, altminteri prea bine cunoscut în Polonia după nume și faimă”.

În însemnările străinilor care au străbătut Țările Române, vânătorile s-au bucurat de mai multă atenție. Franco Sivori, secretarul lui Petru Cercel, nota că boierii munteni se îndeletniceau „cu slujba la curte, cu călăritul, cu întreceri ostășești și cu vânătoarea”. Tot lui îi aparține și descrierea unei partide de vânătoare, organizată la curtea domnească: „În această țară se găsesc multe animale sălbatice, ca iepuri, cerbi, căprioare, mistreți, vulpi, lupi și urși, se află potârniche, fazani, găini, găște și rațe sălbatice, turturele, prepelițe și sturzi și alte păsări mici în mare număr, astfel că se pot face ușor minunate vânători. Între altele, am luat parte la o mare vânătoare a principelui la care s-au prins 270 de iepuri, zece-doisprezece lupi și 60 de vulpi, înconjurându-se pentru acest scop cu gard o pădure cu un ocol de 2 sau 3 mile”. Diplomatul sas Michael Weiss, invitat de Radu vodă Șerban, în noiembrie 1606, la vânătoare, povestește în autobiografia sa: „Cu voievodul am petrecut zilnic două săptămâni la vânătoare; am vânat cerbi, lupi, mistreți într-o cantitate mare, astfel încât într-o singură zi am răpus cu ajutorul câinilor de vânătoare 14 mistreți și multe alte animale sălbatice”. În vremea lui Matei Basarab, arhidiaconul sirian Paul de Alep a fost martorul unei vânători, despre care a lăsat mărturie: „În ajunul Crăciunului a pus să se bată toba pentru a înștiința pe ostașii care se aflau în oraș: era semnul lor de adunare. Ei s-au strâns la el cu steagurile lor. El [domnul] a ieșit și s-a urcat în trăsură, iar ei au alcătuit un alai mare înaintea lui, în timp ce tobele, trâmbițele și goarneau îl urmau, potrivit datinei domnilor Moldovei și Țării Românești, datină împrumutată de la turci [...]. Căci este un obicei străvechi [al domnilor] să dea cu prilejul ajunului Crăciunului și al sâmbetei luminate un ospăț domnesc din vânatul lor, în a doua zi de sărbătoare. Erau peste zece mii de oșteni aleși dintre cei mai viteji și mai neînfricați: sârbi, bulgari, albanezi, greci, unguri, turci, munteni. Seara s-au întors cu mare pompă. În spatele trăsurii domnești veneau care încărcate cu vânat: mistreți, iepuri, vulpi și urși pentru petrecere, apoi păsări sălbatice: cocori, găini sălbatice, porumbei și altele”.

Un sol suedez, ajuns în 1657 în Țara Românească și poftit la un ospăț în grădină de Constantin vodă Șerban, avea să povestească: „La mijlocul mesei au fost aduși în fața ușii chioșcului doi urși mari, care fuseseră vânați de vânătorii domnului”.

Fără să dea amănunte, secretarul marchizului de Nointel, de La Croix, înregistra vânatul printre bogățiile Țărilor Române. Un venețian care străbătuse Moldova în 1612 nota că, în pădurea prin care trecuseră noaptea, mergând de la Vaslui către Iași, el și

tovarășii lui fuseseră „tare înfricoșați de lupi, care urlau grozav”. Însoțitorul unui sol polon văzuse, la 1622, în ostroavele Dunării de la Giurgiu, cocori cu pene albe și auzise țipete de lebede în întuneric. Diplomatul suedez Paul Strassburg remarcă, în 1632, mulțimea de fiare sălbatice și de păsări care populau codrii muntenești, iar secretarul unui alt sol suedez, consemna, la 1656, că în piețele din Iași se găsea vânat din abundență, mai cu seamă potârniche și găinușe de munte. Această din urmă informație le completează pe altele două, mai timpurii: Tommaso Alberti găsisse la târgul de la Galați o mulțime de iepuri la un preț scăzut, iar François de Pavie cumpărase pe drumurile din Moldova, de la tinere vânzătoare ambulante, lapte, prepelițe și ouă.

Bogăția și diversitatea vânatului din Moldova și-a găsit loc și în opera lui Dimitrie Cantemir, care vorbește despre turmele de cerbi, de căprioare și de capre, despre vulpi, râși și lupi, despre oile sălbatice, pe care le și descrie, despre bivoli sălbatici, zimbri, cai sălbatici și jderi, în legătură cu care precizează: „nu aceia care sunt numiți obișnuit zibeline”. Un spațiu relativ întins îi acordă unei păsări – ierunca –, asemănătoare cu o găină sălbatică, dar mai mică, proastă și surdă, care se putea întâlni în Moldova și la hotarele Pocuției. „Dacă un vânător ar găsi într-un copac o sută de astfel de păsări – adaugă principele –, le poate împușca una câte una, celelalte privind cum cade soața lor. De altfel, au o carne foarte fină și foarte albă, care întrece la gust pe cea de potârniche și de fazan”. Vânătorilor domnești, Dimitrie Cantemir le închină un capitol întreg din *Descrierea Moldovei*, capitol care se deschide cu aceste cuvinte: „Dacă vânarea fiarelor este de obicei o mare plăcere pentru cei mai de seamă principii de pe pământ, apoi pentru domnii Moldovei a fost un lucru foarte obișnuit. Pe lângă că vânătoria seamănă cu un fel de război și că un neam foarte înclinat la lupte trebuia s-o prefere tuturor celorlalte exerciții fizice, ea se prezenta moldovenilor cu un titlu special, fiindcă se credea că ea a fost aceea care le-a dat prilejul de a-și căuta și de a-și întemeia țara”.

Siturile arheologice furnizează un material osteologic nu deosebit de abundent, însă util pentru completarea imaginii despre vânătoria desprinsă din izvoarele scrise. Oase aparținând cerbului, elanului, cerbului lopătar, mistrețului, ursului, zimbrului, căpriorului, bourului, iepurelui de câmp, popândăului pestriț, lupului, vulpii, bursucului, jderului sau castorului au îngăduit să se constate că, pentru Moldova medievală, resturile animalelor sălbatice de talie mică, excepție făcând iepurele, sunt relativ rare. Predominante sunt oasele mamiferelor mari (cerb, mistreț, căprior, bour). Este evident că, în cea mai mare parte, aceste animale erau vâdate pentru carnea lor sau pentru blănuri și piei; unele dintre ele erau stârpite, însă, ca dăunătoare.

Unele exemplare erau prinse vii și utilizate în scop de divertisment. Despre munteni, Paul de Alep consemna că „au plecat la vânătoria, căci în toate aceste țări, până la cazaci și la moscoviți, în fiecare casă de episcop sau de boier sunt întotdeauna urși și alte animale, pentru petrecerea lor”. Și în Moldova exista acest obicei, la care se referă indirect Dimitrie Cantemir, când vorbește despre ceata de vânători, condusă de un vătaf: „În timp de război, ei trebuiau să urmeze totdeauna oastea domnului; în timp de pace însă, se ocupă cu vânătoria și aduc fie vii, spre desfătarea domnului, fie ucise la masa lui, felurite animale: cerbi, boi, oi, precum și altele, care trăiesc prin păduri”. Potrivit celor spuse de Franco Sivori, Petru Cercel poruncise să se facă, la curtea domnească din Târgoviște „cuști nespuse de mari și frumoase pentru a ține sălbăticiuni”. E imposibil de reconstituit aspectul acestor menajerii, dar este evident că ele erau privite, ca și în restul Europei, ca un semn de putere.

Dacă vânătoria – modalitate cavaleriească de petrecere a timpului liber, prilej de înfruntare între om și fiară, exercițiu de îndemânare, de atenție și răbdare – era admisă între preocupările masculine, alte distracții legate de animale par să fi fost

socotite neserioase, cel puțin de către oamenii Bisericii. Episcopul Macarie observa, cu ochi critic, faptul că Iliăș Rareș „se fălea cu prinderea păsărilor”, informație confirmată ulterior și de cronicarul Eftimie: „lucrul și sârguința și grija lui erau jocul cu păsările”.

În ce măsură locuitorii Țărilor Române aveau cunoștință despre animalele exotice este greu de spus. Maimuțe, cămile, elefanți sau leoparzi puteau fi văzuți în pictura religioasă, în compoziții ample (*Judecata de Apoi*) ori în scene de dimensiuni mai mici. Îndeobște, cămilele însoțeau, ca animale de povară, oștile otomane. Dovada că ele ajunseseră și la noi și că, deci, putuseră fi văzute aieva o reprezintă o însemnare grecească pe un manuscris, în care se descrie uciderea domnului Moldovei, Ion vodă: „în anul 1574, când a venit beglerbegul cu trei begi și au bătut pe moldoveni, 32.000, și pe domnul Moldovei, anume Io Ion vodă, și l-au rupt cu două cămile...”. Informația aceasta este întărită de *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă*: „... cu multă mânie l-au muștrat și l-au dat de viu, de l-au legat de coadile a doao cămile și l-au slobozit prin tabără di l-au fărămat”. Ceva mai târziu, în domnia lui Gheorghe vodă Ștefan, o solie suedeză văzuse la Târgul Frumos o clădire spațioasă, în care domnul Moldovei ținea cămile și vite.

Șoarecii și câteva insecte. Boabele și grăunțele depozitate în hambare atrăgeau, cum era și firesc, șoarecii. Nefirească era, însă, înmulțirea peste măsură a acestora, cum pare să se fi întâmplat la un moment dat în Moldova. Într-o scrisoare trimisă la 1670, arhiepiscopul Petru Parčević îi informa pe cardinalii propagandei că „în teritoriul Bacăului, la vreo zi de drum, a fost așa mare mulțime de șoareci, încât nu numai că au stins toate cele din grădinile de zarzavat cu mare pagubă, dar cățărându-se pe pomi au dat iama în poame, istovindu-le cu desăvârșire, ba chiar și pomii, pe care i-au distrus cu totul, rozând cu dinții ramurile lor, și, ceea ce e și mai rău, au stins și mistuit și grâul de pe câmp, și orzul, și ovăzul și altele asemenea”.

Din rândul insectelor, cele mai cunoscute sunt lăcustele, ale căror invazii distrugeau cu o anumită periodicitate recoltele, producând foamete și sărăcie. O asemenea calamitate – văzută întotdeauna de contemporani ca un semn de la Dumnezeu – s-a petrecut între anii 1539 și 1544. A pornit din Moldova și s-a extins cu repeziciune în Transilvania și Țara Românească. În primele două decenii ale veacului al XVII-lea, în ani succesivi, lăcustele aveau să se abată din nou asupra Moldovei, dar și asupra Țării Românești, roiurile ajungând și peste munți, în Ardeal. Urmele trecerii lor prin Moldova, în vara anului 1612, aveau să fie descrise, câteva luni mai târziu, de un martor ocular: „... pământul era tot acoperit de lăcuste moarte de frig, încât părea că pe pământ era zăpadă înghețată; toate puțurile și alte iazuri se umpluseră cu acele lăcuste, care otrăveau toate apele; și să ne mai gândim că acele lăcuste făcuseră cele mai însemnate pagube vara trecută, stând în iarbă, nimicind toate bucatele. Lăcustele erau mari și lungi de o jumătate de palmă”. Despre invazia din 1638 știrile sunt mai sumare, ele provenind aproape exclusiv din mediul săsesc. Ecouri ale calamității se regăsesc însă în acte private. Referitor la invazia care a lovit la 1647 Polonia și Moldova deopotrivă, avem mărturia lui Miron Costin, pe atunci elev la Bar, în Podolia: „Numai ce vădzum despre amiadzăzi un nuor, cum să rădică deoparte de ceri un nuor sau o negură. Ne-am gândit că vine o furtună cu ploaie, deodată, până ne-am timpinat cu nuorul cel de lăcuste, cum vine o oaste stol. Înloc ni s-au luat soarele de desimea muștelor. Céle ce zbură mai sus, ca de trei sau patru sulițe nu era mai sus, iară carile era mai gios, de un stat de om și mai gios zbură de la pământ. Urlet, întunecare, asupra omului sosind, să rădica oarece mai sus, iară multe zbură alaturea cu omul, fără sială de sunet, de ceva. Să rădica în sus de la om o bucată mare de ceia poiadă și așa mergea pe deasupra pământului, ca de doi coți, până în trei sulițe în sus, tot într-o desime și într-un chip. Un stol ținea un ceas bun și

dacă trecea acela stol, la un ceas și giumătate sosii altul și așa, stol după stol, cât ținea de la aprîndzu, până îndesară. Unde cădea la mas, ca albinele de gros dzăcea; nice cădea stol preste stol, ce trecea stol de stol și nu să pornia, până nu să încăldziia bine soarele spre aprîndzu și călătoria până îndesară și până la căderea de mas. Cădea și la popasuri, însă unde mânea, rămânea pământul negru, împutit. Nice frundze, nice pai, ori de iarbă, ori de sămănătură, nu rămânea. Și să cunoaște și unde poposii, că era locul nu așa negru la popas, ca la masul acei mâniei a lui Dumnedzău. Câteva dzile au fost acéia urgie; den părțile de gios, în sus mergea. Și tot atunci au fost și aicea în țară lăcuste și după acela an și la al doilea, însă mai puține”. La sfârșitul descrierii, cronicarul adaugă: „Și apoi și în dzilile a lui Ștefan vodă [Gheorghe Ștefan] au fost lăcuste, însă pre unele locuri și nu ca acéia desime, ca în céla an, de care s-a scris. Iarna să găsiia în pământ îngropate pre multe locuri”. Invazia din 1647 fusese precedată și urmată de altele, de mai mică amploare, dar cu consecințe nu mai puțin dezastruoase. Când, în octombrie 1652, un călător englez a ajuns în Moldova, „pământul era aproape tot acoperit cu lăcuste din cele de o culoare veninoasă; câteva erau vii, dar cele mai multe erau moarte, după ce distruseseră aproape toată iarba din aceste părți”. O seamă de izvoare săsești și muntenesți vorbesc apoi despre invazia de lăcuste din vara anului 1691. Potrivit lui Radu Popescu, „după ce trecusă acéste furtuni, ce au fost în țară [...], Dumnezău iar au dat bătaie țărâi cu lăcuste, că atâtea au venit de multe, cât toată țara au umplut, de mânca toate bucatele, și au clocit și au puiat în câțiva ani, cât primejduia țara să moară de foame. Însă aducându-să niște moaște de la Sfetagora, de au făcut osfeștanie în toată țara, s-au milostivit Dumnezeu și le-au rădicat, de nu s-au mai văzut”.

Și alte insecte dădeau de furcă oamenilor de odinioară. O delegație ardeleană aflată în drum spre Polonia, de pildă, a petrecut în Moldova o noapte chinuitoare, asaltată de o mulțime de țânțari. Și la Mănăstirea Țânțăreni, pe malul Jiului, era plin de muște și țânțari, „din cauza mulțimii de iarbă și verdeață, care crește în neștire, și a desimii pădurilor din jurul ei”. Paul de Alep își nota în însemnările sale: „Am petrecut aici două nopți; în prima nu am putut închide ochii, în a doua ne-am urcat, în speranța de a ne odihni, sus, în vârful unui deal din vecinătatea mănăstirii, unde fusese sădită o vie și acolo de afla un foișor înalt. Dar n-am putut scăpa de gângăni nici ziua, nici noaptea, și am pățimit din cauza lor un chin cumplit, care nu poate fi descris în cuvinte [...]. Deși am aprins focuri de jur împrejurul nostru și s-a ridicat fum de baligă de vacă, nici una din toate aceste măsuri nu ne-a folosit. Dimpotrivă, dușmanul nostru se lupta cu noi în chipul cel mai neîmblânzit, astfel că – Dumnezeu ne este martor ! –, în timpul celor mai multe din nopțile din timpul lunilor de vară și a celor mai mari călduri din această țară eram siliți să ne culcăm cu ciobotele în picioare, să ne tragem pe mâini mănuși de piele și să ne acoperim fața; nici măcar așa tot n-am scăpat”.

Pentru Moldova anului 1669, un misionar catolic înregistra o „mare mulțime de viespi în aceste părți și în Transilvania, încât în casă abia puteam sta cu geamurile închise”.

La Dunăre, în zona Cazanelor și pe la Turnu-Severin, se abătea primăvara o altă năpastă: muștele columbace. Autorul cronicii anonime a Țării Românești dintre anii 1688 și 1717 vorbește despre o piatră găunoasă care s-ar fi aflat în munții tăiați de Dunăre, „a căriea găunoșitura, gura, este neagră, afumată, ca și cum ar eși un fum din lăuntru de negrește mărginile găurilor, iară nu este fum, ci în toți anii primăvara ese un feliu de muscă mitiutică, ca-n felii mușții peștrițe și ca roii iase multă fără seamă, care eșind din piatră asupra Dunării, multă să înneacă, că ca un vifor întunecat să pornește pă Dunăre în jos și esă la câmp, la dobitoace, pă care le mușcă, le veninează și ceale mai multe mor. Ci cu fum de tufă de fân își păzesc câțiva oameni dobitoacele și pă ei. Că și oamenii pătimesc rău de muștele acelea, însă nu mor”. Informația aceasta este susținută

și de un alt izvor: însemnările de călătorie ale lui Ioan Komáromy, secretarul principelui Emeric Thököly, datând din 1697. Potrivit acestora, „din grotle aflate pe malul Dunării, ies în fiecare primăvară niște musculițe foarte mărunte și otrăvitoare, acoperind repede pământul pe o întindere de mai multe mile și ucigând mare mulțime de vite, și mai ales bivoli. În aceste împrejurări trebuie să fie unse vitele cu osânză dreasă cu pelin, și să fie afumate cu bălegar. Dar trebuie mai ales apărat botul lor, pentru ca să nu le intre musculițele pe nări. În primele trei zile după apariție ele sunt nespuse de periculoase, dar uneori roiurile lor persistă și câte 15–20 de zile, mai ales dacă nu pier de ploi sau de vânturi puternice. Vitele înțepate de ele se umflă și se întâmplă să moară și oameni de înțepăturile lor”.

Calul. Astăzi, viața unui cal nu mai valorează nimic. Dar au fost și vremuri în care viața omului era dependentă de aceea a calului. Așa cum remarca Michel Pastoureau, „pentru sensibilitatea epocii feudale, acesta era mai mult decât un animal. Acesta este motivul pentru care texte și imagini ezitau adesea să-l includă într-un bestiar: locul său nu era printre animale, ci alături de oameni”²¹. Pe de altă parte, „umanizarea deplasează asupra animalului însușiri în general considerate ca apanaj al omului: inteligența, limbajul, articulatul sau gestual, afectivitatea [...]. Dar o asemenea deplasare stabilea între om și animal mai multe tipuri de relații”²². Este greu, dacă nu de-a dreptul imposibil, să-ți imaginezi veacurile apuse fără a așeza alături omul și calul – această creatură magnifică, adoptată de toate culturile, folosită la bine și la rău, ca unealtă și ca armă deopotrivă.

Sunt pline vechile noastre izvoare de mărturii referitoare la cai. În descrierile Țărilor Române, făcute fie de străinii aflați în trecere pe aceste meleaguri, fie de autohtoni, caii au fost întotdeauna remarcați pentru numărul lor mare, pentru rasa lor aleasă sau pentru calitățile lor fizice. Un raguzan nota, la 1524, cu referire la Țara Românească: „nu este nicăieri în altă parte o mai mare mulțime de vite, iar hergheliile de cai sunt abia mai puțin numeroase ca turmele de vite mărunte”. Moldovenii „au cai mici, dar foarte buni la muncă; nu se prea deprind cu grajdul; chiar în mijlocul iernii pasc pe câmp și, învățați de deprinderea zilnică și de nevoie, ei zdrobesc cu copita lor, deși nu au potcoave, gheața ce acoperă iarba”, scria Antonio Maria Graziani pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Mai dezvoltată și plină de amănunte sugestive este relatarea lui Dimitrie Cantemir: „Caii moldovenești din partea muntelui sunt mai mici, e adevărat, și la trup aproape seamănă cu cei rutenești, dar sunt foarte robuști, duc foarte bine la greu și au copitele atât de tari, încât, de-ar merge pe drumuri oricât de rele, nu e nevoie să le pui potcoave. Regiunile de câmpie însă au cai mai mari, falnici, renumiți prin frumusețea armonioasă a făpturii, prin iuțeala și prin rezistența lor și foarte lăudați, nu numai de poloni și de unguri, ci chiar și de turci”.

Înhămat la căruțe și cocii ori încălecat, calul îndeplinea rolul de animal de tracțiune și de mijloc de transport. Registrele de socoteli ale orașelor ardelenne înregistrează în mai multe rânduri trăsurile făcute pentru Petru vodă Rareș. Domnul Moldovei a primit, de pildă, în 1540, o caretă de la bistrițeni, iar în 1541, o trăsură și doi cai de la brașoveni. La Brașov i-a fost confecționată, în 1542, și o învelitoare pentru trăsură. În 1543, la Bistrița i s-a făurit o caretă cu arcuri și cu acoperiș captușit cu pânză roșie. După doi ani, brașovenii i-au trimis o caleașcă pictată de de „Gregorius pictor”. În

²¹ Michel Pastoureau, *Pourquoi tant de lions dans l'Occident médiéval ?*, în „Micrologus. Natura, scienze e società medievali”, VIII, *Il mondo animale*, 1, 2000, p. 25.

²² Francis Dubost, *De quelques chevaux extraordinaires dans le récit médiéval: esquisse d'une configuration imaginaire*, în vol. *Le cheval dans le monde médiéval*, Aix-en-Provence, 1992 („Sénéfiance”, 32), p. 191.

fine, la 1546, fierarul bistrițean Bricht și caretașul Peter au meșterit, la rându-le, o trăsură pictată, acoperită cu coviltir căptușit cu postav și pânză verde, având scheletul din fier și osiile unse cu păcură. Lucrurile nu erau fundamental diferite nici în lumea boierilor. Prin ultimii ani ai veacului al XVII-lea, Catrina, fiica hatmanului moldovean Alexandru Buhuș, primea ca zestre, între alte bunuri, un rădvan cu șase cai, cu hamuri și șele. Prețurile mari ale acestor echipaje (e suficient de spus că mama Catrinei, văduva Alexandra Buhușoiaia, dăduse, pentru rădvanul fiicei ei și pentru ceva stofe, un sat cu vad de moară, cu jumătate de heleșteu și cu vecini, precum și un țigan) arată că o caretă frumoasă, trasă de cai buni, cu șei și hamuri scumpe, era privită ca o marcă de prestigiu. Poate de aceea caii, harnașamentele și trăsurile erau adeseori lăsate ca moștenire.

În corespondența oficială sau particulară și în privilegiile comerciale date de domnii din Țara Românească și Moldova negustorilor străini, calul apare adeseori, fie ca marfă pentru care se percepea o taxă vamală, fie ca unitate de măsură a produselor transportate, fie, în sfârșit, ca mijloc de transport, pentru care se plătea, de asemenea, o sumă de bani.

Spătarul muntean Drăghici, auzind că judele Brașovului ar vrea să cumpere un cal „bun, dar turcesc”, îl anunța: „să știi că se află la mine un cal bun, cum poate fi și înaintea strălucitului crai. Așa, dacă ar fi voia domniei tale, ca să cumperi un cal bun, eu am; și rușine nu va fi, fie oriunde, căci știe domnia ta la aceste case, că a mers vestea pretutindeni de cai buni”. Totuși, negoțul cu cai nu se bucura de aceeași înflorire precum comerțul cu vite mari. Explicația este aceea oferită de Georg Reichstorffer: „Moldova crește minunați cai turcești și moldovenești, precum și foarte buni cai «asturconi», cât și de alte soiuri, în mare număr. Dar, din ordinul voievodului, doar arareori se îngăduie scoaterea slobodă a acestora din țară și numai pentru solii și trimișii oficiali străini. Cei mai de soi și mai ageri din caii de acest fel în număr de 500 și încă trei sute de șoimi din cei mai aleși, precum și o nespus de mare sumă de galbeni se plătește în fiecare an ca tribut de către domnul Moldovei sultanului turcilor, pentru a-și feri țara de năvălirea lui”. Ce fel de cai se puteau cumpăra din Moldova, în situațiile excepționale abia invocate, se vede din instrucțiunile pe care principele Ardealului, Gheorghe Rákóczy I, le dădea solului său, Acațiu Barcsai, trimis la Vasile Lupu în 1643: „Să se străduiască să poată căpăta de la voievod doi cai buni, pentru slujba de curieri și cu călcătura bună, buni la gură și sănătoși. Nouă să nu ne cumpere cai mari și înalți, ci mijlocii, spătoși, pieptoși, cu crupă mare, cu călcătura și cu gura bună și să fie sănătoși; în privința părului, să fie sau cenușii sau murgi, să nu aibă picioarele *szár*. Dacă ar găsi astfel de cai de cumpărat și n-ar avea bani de ajuns, să ia împrumut și să aducă caii, prețul îl trimitem noi; de-ar cumpăra măcar cai buni, după cum am scris noi aici, până la 10 și să fie cu mare băgare de seamă și la gurile lor, să fie buni și să privească la cer, nici unul să nu fie purtător de căpăstru de burtă, nici înalt, nici cu pieptul îngust”.

Altminteri, când Radu cel Mare a vrut să-și cumpere un cal, a scris la Brașov: „... căutați domnia voastră acolo, în țara domniei voastre, și-mi găsiți un cal mare și frumos și bine făcut, cum trebuie ca să fie pentru noi, și să fie vânăt. Și dacă nu veți putea găsi unul vânăt, apoi domnia voastră măcar să puteți găsi unul cu mers frumos, și așa să dați domnia voastră măcar 100 de florini [...]. Alta iarăși, măcar armăsar ori jugan, cum puteți găsi domnia voastră, numai să fie mare și frumos și bine făcut”. Tot la fel, pârcălabul muntean Gherghina a cumpărat de la Sibiu „un cal, dar armăsar, ca să-mi fie pentru iepe, căci l-am cumpărat să-mi fie pentru iepe, nu vreau să-l încălec”.

Foarte frecvent, caii se regăsesc în inventarele de avere ale unor persoane particulare ori ale unor mănăstiri. Un cal „bun”, uneori „înșelat” și „înfrânat”, cu „șăi cu procovețe de postav”, ori o iapă „bună”, eventual cu mânz, intrau în prețul de vânzare a

unor stăpâniri funciare. Marfă și monedă în același timp, caii erau folosiți pentru acoperirea unei dușegubine, a unei răscumpărări din robie ori pentru plata copistului unui manuscris. Se vindeau și se cumpărau, constituiau obiect al unor danii către mănăstiri, se dădeau de pomană și se furau.

Nu era neobișnuit ca un cal să fie lăsat în gaj sau, pur și simplu, să fie luat de la stăpânul său, pentru un motiv sau pretext oarecare.

Uneori, cumpărătorii unui cal își luau marfa, dar nu dădeau banii. Vânzătorii lăsați cu buza umflată trebuiau să se adreseze domnului, iar acesta, la rândul lui, autorităților responsabile.

Existau și obligații fiscale legate de cai, între care documentele menționează așa-zisa „dare a calului” (prin care se consfințea confirmarea domnească a unei stăpâniri funciare), caii de olac, mai târziu de menzil, caii împărătești sau caii dați în treaba țării.

Domnii din Țările Române trimiteau cai în dar suveranilor cu care se aflau în relații diplomatice. Obiceiul era vechi și se întâlnea la toate curțile princiare ale vremii. În 1588, cu prilejul urcării pe tron a regelui Poloniei Sigismund al III-lea, domnul Moldovei, Petru Șchiopul, i-a transmis acestuia felicitări și i-a dăruit doi cai arabi, dintre care unul cu tot harnașamentul. În 1638, Matei Basarab i-a trimis principelui Ardealului, Gheorghe Rákóczy I, doi cai: unul „bun, turcesc”, cu toate podoabele, cu scări din argint, cu ciucuri dintre cei mai prețioși, cusuți cu fir de aur, și îmbrăcăminte potrivită rangului unui principe. Dar și domnii noștri primeau cai în dar, așa cum s-a întâmplat în 1541, când lui Petru Rareș brașovenii i-au trimis două exemplare. Încărcat de semnificații, obiceiul de a dăruia un cal a intrat și în literatura cavalerescă din apusul Europei. O subtilă analiză a acestui motiv literar a condus la câteva concluzii care ar merita reținute: „Calul nu ar fi avut un statut special printre darurile susceptibile de a ilustra generozitatea regală și cavalerescă fără simbolismul care îi este atașat. Calul fiind simbolul puterii pe care regele și războinicii o exercitau asupra poporului, darul de cal este un semn de recunoaștere între beneficiar și donator; el arată că ei aparțin aceleiași clase”²³.

Pe lângă întrebuințarea sa în scopuri practice, calul îndeplinea un rol însemnat și în activitățile de divertisment ale strămoșilor noștri. Un document din 1589 atestă prima cursă de cai din Moldova, petrecută în vremea lui Alexandru Lăpușneanu, când „au alergat caii săi cu dânsul și caii tuturor boierilor care au fost atunci, alergând de la gura Tutovei, de la pod, până la târgul Bârlad”.

Alături de haine, de arme, de podoabe, de diferite însemne ale funcției, calul se număra printre elementele care defineau și prin care putea fi identificat un deținător al puterii. El lua parte la diverse ceremonii și avea un rol foarte important la învestirea unui domn, așa cum o arată mărturiile scrise, din păcate târzii, de la o vreme când steagul de domnie venea de la Poartă. Caii aceștia se bucurau de un tratament special. Descriind, în *Condica* sa, chipul în care se serba la Iași Botezul Domnului, logofătul Gheorgachi s-a oprit și asupra momentului sfințirii cailor. Caii, așezați într-o anumită ordine, erau încălecați numai de „ficiori de boeriu și din boerenașii domnului, împodobiți și numai în caftanele lor ceale de taftă”. În urma tuturor, închizând convoiul, venea „vel comis îmbrăcatu în caftan domnescu și pe calul cel împărătescu, care să numește tablabăș, cu alai frumos și cu ciododarii domnului pe lângă dânsul, după obicei”.

Animalul de alături, calul era o carte de vizită a posesorului său, o prelungire a trupului acestuia, o armă (uneori de atac, alteori de apărare), un simbol de biruință, o prezență obligatorie la ceremonii, o marcă de prestigiu, de autoritate, de putere.

²³ Reynald Couillet, *Le motif du don du cheval dans le Lancelot en prose*, în vol. *Le cheval dans le monde médiéval*, p. 169.

Cu toate că avem obiceiul a-i socoti pe înaintașii noștri lipsiți de sensibilitate, sursele trădează atașamentul stăpânului față de animalul preferat. Cunoscută și emoționantă este, de pildă, legătura dintre Petru Rareș și calul său, Peyloo, probabil un exemplar deosebit. La 1538, domnul l-a trimis la Bistrița, împreună cu familia și cu tot ce avea mai scump. Armăsarul este amintit (fără nume, însă) într-o scrisoare trimisă bistrițenilor, din Țarigrad, la 14 septembrie 1540, de secretarul Grigore Rosenberger, scrisoare care conținea rugămintea lui Petru vodă de a i se îngriji caii. În lipsa stăpânului, Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, a rugat pe un locuitor al Bistriței să i-l încredințeze pe Peyloo. Cererea a fost formulată într-o scrisoare din 2 octombrie 1540. La 8 februarie 1541, Mailat dădea în mâna bistrițeanului o mărturie pentru a-l absolvi de orice acuzație și să nu fie adus de pe urma acestui transfer ilegal de proprietate. În afara lui Peyloo, Petru Rareș mai avusese cel puțin un cal la care ținuse în mod special: acela care-i salvase viața în 1538, când domnul Moldovei luase drumul pribegiei, și despre care a lăsat mărturie episcopul Macarie. Petru vodă, scrie cronicarul, „a ajuns în niște locuri prăpăstioase și abrupte și văi păduroase și, neputând străbate, a lăsat acolo și pe calul său iubit, care nu primea pe alt călăreț”. Cât timp s-a aflat în refugiu la Ciceu, fânul pentru caii fostului domn a fost plătit din birul datorat de bistrițeni. Meșteri din același oraș îi făceau frâiele și hamurile, precum și potcoavele.

Caii răniți și cei bolnavi erau îngrijiți de oameni pricepuți, ba se făceau chiar și rugăciuni pentru însănătoșirea lor. Din păcate, nu avem la îndemână (poate nici n-au existat) tratate de hipiatrie, precum acelea din Europa apuseană sau din Bizanț. Printre puținele amănunte care pot fi aduse în discuție este acela că, într-un catastif de cheltuieli de la începutul veacului al XVI-lea, a fost consemnată suma (doi aspri) plătită „unui jugănar, pentru că a vindecat la ochi un cal, de unghișoară”.

Calul din ceremonia de investitură, calul intrărilor în orașe, calul purtându-și cavalerul spre biruință, calul acesta era nelipsit în momentele când deținătorul puterii apărea înaintea supușilor. Înfațișarea, comportamentul sau moartea sa puteau să constituie semne prevestitoare, pe care contemporanii se străduiau să le talmăcească. De regulă, interpretările vizau viața suveranului, schimbarea de domnie, soarta unui război, viitorul țării. Atât de strânsă era legătura între suveran și calul său încât furtul sau uciderea animalului (ori fie și numai tentativa) intrau în categoria faptelor de hiclenie, la fel cum în Europa occidentală erau socotite crime de lezmajestate. Scena imaginată de Mihail Sadoveanu, cu tâlharul Gogolea atentând la viața calului lui Ștefan cel Mare, capătă aparența autenticității dacă luăm în considerare o întâmplare reală, povestită foarte succint într-un act de cancelarie din 1550, emis în domnia lui Iliăș Rareș. Se spune acolo că Savin Ușurelul și fratele său, Toader pitarul, au pierdut un sat întrucât căzuseră „în fapte de vicleșug, în vremea căreia au rădicat ei, împreună cu alți necredincioși, o tâlhărie asupra calului părintelui domniei mele, Petru voievod”.

*

Pentru oamenii Evului de Mijloc, de la noi și din alte părți, animalele, fie ele domestice sau sălbatice, constituiau o prezență firească, ba aș zice chiar obligatorie. Lor, strămoșul Adam le dăduse câte un nume – devenind, prin chiar acest gest, stăpân al lor și, prin extensie, al întregului spațiu – și pe ele Noe le salvase în arcă. Transporturile, cărăturile, muncile câmpului erau realizate aproape în totalitate cu ajutorul viețuitoarelor din ogradă. Tot ele, dar și acelea care hălăduiau prin păduri sau înotau în ape furnizau fie hrana, fie materia primă pentru îmbrăcăminte, pentru diverse unelte și obiecte casnice. Animalele și-au făcut loc în reprezentări iconografice, devenind treptat motive decorative, dar și în peisajul povestirilor fantastice și al vieților exemplare,

transformându-se uneori ele însele în personaje și fiind investite cu tot soiul de atribute simbolice. Ele i-au stat alături omului pe tot parcursul vieții sale, ba chiar și dincolo de acest prag. Să nu uităm că, în *Judecata de Apoi* pictată pe pereții lăcașurilor noastre de închinăciune, vietăți reale și fabuloase, autohtone și exotice, se prezintă într-un lung șir, restituind fragmente din trupurile oamenilor uciși, pentru a le asigura acestora învierea.

LUMEA ÎN CULORI

O veritabilă revărsare de culoare: aceasta este impresia pe care o lasă asupra cititorului inventarul de bunuri ale Mariei, fiica domnului Moldovei Ieremia Movilă, căsătorită cu nobilul polon Ștefan Potocki. Întocmit în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea și utilizat într-un proces pentru avere, inventarul consacră multe file veșmintelor și stofelor din cuferele prințesei. Rând pe rând, bogata garderobă se înfățișează în toată splendoarea ei: mantale lungi, mantale scurte, mantale de vară, pelerine, haine scurte, rochii și brâie, confecționate din atlas, brocart, catifea, damasc ori mătase, în culori diverse, de la negru sau cafeniu-închis, la alb, roșu, portocaliu, verde și azuriu, decorate cu perle, rubine și smaralde, cu căptușeli și borduri din blană de samur, din atlas cu fir de aur, din atlas roșu, din atlas și catifea verde. Ies apoi la iveală valurile de catifea neagră și cafeniu-închis, de mătase albă și de damasc alb, de atlas galben, de mătase, mătase persană, atlas, atlas de Veneția, damasc, catifea și postav olandez, toate roșii, de atlas trandafiriu pal, de chitaică cărămizie, de catifea, chitaică și postav olandez verde.

Inventarul acesta reflectă, în fond, o realitate firească, dar la care istoricii români se gândesc prea puțin: aceea că viața oamenilor din trecut nu era nici pe departe ternă, ci de-a dreptul invadată de culoare. Să luăm doar câteva exemple. Pe zidurile bisericilor și pe filele de pergament ale manuscriselor religioase străluceau fresce și miniaturi policrome. Datele din registrele financiare ale orașului Bistrița arată că domnul moldovean Petru Rareș, aflat în refugiu în Transilvania, angajase la 1538 și 1539 meșteri zugravi pentru a-i face unele lucrări în apartamentele din cetatea Ciceu. Cărturarul Johannes Sommer nota că Despot vodă poruncise să se picteze, în reședința de la Iași, scene din lupta de la Verbia, pe care o câștigase la 1561 în fața adversarului său, Alexandru Lăpușneanu. În Țara Românească, casele princiare și cele boierești de la Mogoșoaia, Potlogi, Dobreni sau Măgureni, construite în secolul al XVII-lea, aveau o bogată decorație în stuc multicolor, dar și pereți sau plafoane pictate. Chiar și casele mai modeste sau chiliile din mănăstiri ale călugărilor ieșeau uneori în evidență prin micile lor decoruri în culori. În interiorul locuințelor, cahlele din care erau construite sobele, plăcile pavimentare, covoarele și acoperitoarele de pat erau toate colorate. Lenjeria era albă și uneori brodată cu motive florale, cusute cu mătase. Leagănul copiilor mici – un fel de cutie din lemn, îmbrăcată în pânză tare – era căptușit cu stofă roșie și prins în tavanul camerei cu patru sfori îmbrăcate în postav, de asemenea roșu. Pe mesele oamenilor cu dare de mână se puteau vedea vase din sticlă străvezie sau cu nuanțe albastrii. Despre harnașamente și trăsurile se știe că erau, la rândul lor, vopsite. Boierii moldoveni cu funcții înalte purtau, ca însemn al demnității lor, bastoane, a căror ierarhie era următoarea: verde împletit cu aur (pentru logofăt), albastru împletit cu aur (pentru vornici), roșu împletit cu aur (pentru hatman) și în totalitate îmbrăcat în argint (pentru postelnic). Desigur că și veșmintele preoților sau țeșăturile liturgice erau, la rândul lor, colorate.

În aceste circumstanțe, este de la sine înțeles că și piesele de îmbrăcăminte pe care oamenii de altădată le purtau zilnic sau doar în anumite împrejurări festive aveau diverse culori. Izvoarele scrise, mărturiile vizuale și resturile de veșminte descoperite prin săpături arheologice recrează un trecut policrom, un univers populat de oameni îmbrăcați în haine divers colorate. Materialele din care erau confecționate aceste haine, precum și piesele care compuneau costumul oglindeau locul ocupat în societate de cei

care le purtau. În absența unor reglementări restrictive cu caracter explicit, culorile veșmintelor vor fi fost și ele asociate, în Țările Române, cu posesorii lor, dacă ele comunicau ceva despre vârsta, sexul, condiția socială ori îndeletnicirea acestora.

Negru. Să începem cu negrul – în vechime considerat culoare –, a cărui valoare simbolică în materie de veșminte este mai ușor de sesizat. Totuși, trebuie precizat că cercetătorul român preocupat de acest subiect este obligat să depășească o dificultate creată chiar de izvoarele timpului, care includ în categoria negru și alte culori sau nuanțe, precum cafeniu-închis, fumuriu sau albastru. În lumea ortodoxă, hainele negre erau (sunt în continuare) definitorii pentru călugări, în egală măsură bărbați și femei, și pentru persoanele în doliu.

Principele cărturar Dimitrie Cantemir povestește, în *Descrierea Moldovei*, că boierii moldoveni îmbrăcau, la moartea domnului lor, haine de doliu, pe care și le scoteau abia după învestirea succesorului la tron. De regulă, veșminte închise la culoare purtau membrii familiei, indiferent de sex, în semn de doliu pentru o rudă moartă. Fiul patriarhului Macarie de Antiohia, arhidiaconul Paul de Alep, consemna, la mijlocul secolului al XVII-lea, că văduvele din Moldova și Țara Românească poartă veșminte negre, precum călugărițele. În sfârșit, Dimitrie Cantemir mai scrie și că, la moartea unui boier care ocupase în timpul vieții o dregătorie cu atribuții militare, caii săi erau acoperiți cu postav negru.

În afara acestor cazuri, în componența unui costum colorat puteau intra – nu foarte frecvent, este drept – și unele piese negre, precum: cușme din blană, tâmbare, dulame și șarvanale pentru bărbați, acoperitoare de cap pentru femei, cămăși, fuste, sarafane, mantii, șaluri de mătase, încălțări.

În sipelele Mariei, fiica lui Ieremia Movilă, erau păstrate valuri de catifea neagră și cafeniu-închis. Iar Mihai Viteazul cerea venetienilor, la 1600, să scutească de vamă unele mărfuri cumpărate pentru el, între care catifeaua neagră.

Se adaugă, la toate acestea, unele accesorii, de pildă gulerele sau garniturile din blană ale hainelor ori bordurile din blană ale pălăriilor de catifea. Un asemenea guler din blană de samur, mare până la brâu, cu care era împodobit caftanul domnului Moldovei Antonie Ruset, îi atrăsese atenția lui de La Croix, secretarul marchizului de Nointel.

Piese vestimentare negre sau de culori cu nuanțe foarte închise erau întâlnite și în costumul țăranilor români. În primele decenii ale secolului al XVI-lea, Anton Verancsics amintea haina „de culoare brună, grosolană și peste măsură de păroasă” a acestora. Călătorul turc Evlia Celebi văzuse, curând după mijlocul secolului al XVII-lea, la târgul din Focșani, oameni cu căciuli negre.

Informațiile oferite de izvoare dovedesc faptul că, în Țările Române, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, veșmântul negru, în totalitatea lui, era specific unor categorii bine delimitate: călugări și persoane în doliu; altfel, piese disparate și accesorii negre erau folosite atât de bărbați, cât și de femei, indiferent de vârstă sau de categorie socială. Asociat mai ales cu ideea de sobrietate sau de tristețe și mai puțin cu aceea de eleganță sau de distincție, negrul nu a stârnit în spațiul românesc un interes special, așa cum s-a întâmplat în apusul Europei, încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea.

Alb. Până la descoperirea spectrului de către Isaac Newton, albul a fost și el socotit culoare, la fel ca negrul. Și tot ca în cazul negrului, prin alb erau înțelese mai multe nuanțe, de la cenușiu-deschis la alb-gălbui. În plus, lipsa oricărei culori, precum și transparența erau semnalate tot prin alb. În domeniul vestimentar, țesăturile cu fir de argint erau adeseori descrise ca fiind albe și erau reprezentate în portretele pictate și

brodate prin nuanțe diferite de alb. Iată de ce cercetătorului de astăzi îi este foarte greu să stabilească cu exactitate dacă o anumită piesă de îmbrăcăminte va fi fost cu adevărat albă, sau mai degrabă argintie ori transparentă.

Mărturiile prezintă câteva categorii de obiecte vestimentare albe sau în nuanțe apropiate: pălării, bonete, văluri, cămăși, rochii, șorțuri, brâie, tâmbare, conțeșuri, mantale, pelerine și chiar încălțări. Arhidiaconul Paul de Alep povestește că, după oficierea slujbei de cununie, capul miresei era acoperit cu un văl alb – semn distinctiv pentru femeile măritate.

Datorită prețului ridicat al materialului, un veșmânt boieresc alb-gălbui, cu motive conturate cu mătase zmeurie și fir de aur, a fost transformat în felon și dăruit Mănăstirii Secu. O soartă similară a împărtășit-o, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și un conțeș de femeie, din serasir argintiu, cu ornamente de aur și argint, conturate cu verde.

La intrarea sa triumfală în Alba Iulia, petrecută la 1 noiembrie 1599, Mihai Viteazul purta o mantie albă, brodată cu vulturi de aur, și ciorapi din mătase albă.

În sfârșit, descriind obiceiurile de nuntă observate în Țara Românească, secretarul lui Constantin Brâncoveanu, Anton-Maria Del Chiaro, nota că mirele îi trimitea viitoarei sale soții daruri, între care și o pereche de pantofi din atlas alb, ornați cu perle și cu flori brodate.

Foarte adesea, țesăturile din mătase și broderiile cu fir de argint împodobeau gulerele, manșetele și plastroanele cămășilor. Asemenea resturi de pasmanterie au fost descoperite în morminte, precum acelea din biserica Mănăstirii Probota, datând din secolul al XVII-lea.

Stofele albe, cumpărate pe bani grei de la negustori străini, constituiau, de multe ori, o monedă de schimb, o marfă de lăsat în gaj, o valoare de teaurizat, dar și un dar prețuit cum se cuvenea.

Hainele albe nu erau rezervate, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, doar elitei sociale din Țările Române. Numai că straiile oamenilor de rând sunt mai puțin cunoscute, din pricina numărului redus de informații. La fel ca și doamnele sau soțiile marilor boieri, femeile simple își acopereau, imediat după căsătorie, părul cu năframe albe, amintite de secretarul lui Petru Cercel, Franco Sivori, de arhidiaconul Paul de Alep, de pastorul Conrad Jacob Hildebrandt sau de Anton-Maria Del Chiaro. Potrivit mărturiei lui Franco Sivori, oamenii de condiție mijlocie se îmbrăcau cu veșminte din stofe de lână, iar cei mai săraci, cu haine dintr-un postav alb, numit abă. Este de la sine înțeles că pânza țesută în casă, din care se croiau diverse piese vestimentare, era și ea albă, chiar dacă sursele documentare nu precizează acest lucru în chip expres.

Galben. Strălucitor, luminos, cald, galbenul era văzut de oamenii de altădată ca un soi de semi-alb, de sub-alb. Cel care evoca soarele, devenind astfel un semn al puterii și al bogăției, era, însă, aurul. Și, potrivit sensibilității medievale, galbenul și aurul nu erau tocmai echivalente, cum am fi noi tentați să credem. Legătura era stabilită în funcție de context: „atunci când este predominant, galbenul se identifică cu aurul. Atunci când este gândit ca o culoare separată complet, el rămâne devalorizat și devalorizant”²⁴. Aurul era considerat și el culoare, beneficiind de un statut special,

²⁴ Michel Pastoureau, *Le temps mis en couleurs. Des couleurs liturgiques aux modes vestimentaires (XIIe – XIIIe siècles)*, în „Bibliothèque de l'École des Chartes”, 157, 1999, 1, p. 116; v. și idem, *Jésus chez le teinturier. Couleurs et teintures dans l'Occident médiéval*, Paris, 1997, p. 147–148, 152–156.

pentru că exprima „ideea de alb intens, de «super-alb»”²⁵. Altfel spus, „mai alb decât albul este aurul”²⁶. În ceea ce privește veșmintele, cercetătorul este pus în fața unei dificultăți pe care am mai semnalat-o: în lipsa unor descrieri amănunțite, este greu de spus ce se înțelegea prin „haină galbenă”. Era galbenul culoare unică ? Era culoare predominantă ? Sau haina respectivă părea galbenă, fiindcă era confecționată din mătase albă cu fir de aur ? Într-o imagine pictată sau brodată, un veșmânt din brocart pe fond de catifea roșie, cu decorul în întregime din aur, era redat, nu prin roșu, ci prin galben-auriu. Apoi, ce vor fi fost „încălțările galbene”: cizme din piele galbenă, pantofi din piele de indiferent ce culoare, dar împodobiiți cu broderii din fir de aur și cu aplice din același metal prețios, sau pantofi din țesături cu fir de aur ?

Reprezentările votive și sursele scrise îi surprind pe domni, pe membrii familiilor lor și pe boieri purtând piese de îmbrăcăminte galbene sau aurii: văluri, rochii, brâie, caftane, dulame, feregele, tâmbare, încălțări și, în chip de garnituri, gulere, probabil din mătase galbenă, atașate unor veșminte de altă culoare.

Arhidiaconul Paul de Alep văzuse, la petrecerea organizată cu prilejul unei nunți în Țara Românească, tinere fete având în păr coroanițe din piele aurită sau din cositor galben.

Într-un mormânt de femeie de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, descoperit în biserica Mănăstirii Dragomirna, s-a găsit un brâu de mătase gălbuie, cu dungi late, verzi, la capete.

Caftane din stofe grele, cu fir de aur, precum cele reproduse în imaginile votive, au atras atenția, prin somptuozitatea lor, unora dintre vizitatorii curților domnești de la București și Iași. Paul de Alep, al cărui nume a mai fost invocat aici în câteva rânduri, menționa haina din brocart de aur, împodobită cu perle și pietre scumpe, pregătită de Vasile Lupu pentru Paști și haina subțire, confecționată din brocart de aur, cu care fusese înmormântat Matei Basarab. La rândul său, de La Croix, secretarul marchizului de Nointel, era uimit de caftanele din brocart de aur ale boierilor moldoveni din ultimul sfert al secolului al XVII-lea.

Dar nu numai caftanele se croiau din țesături cu fir din metal prețios, ci și alte tipuri de haine. Săpăturile arheologice au scos la iveală, de pildă, două anerie bărbătești, din mătase cu fir de argint aurit: unul se afla într-un mormânt din biserica Mănăstirii Probota, databil spre mijlocul secolului al XVI-lea, celălalt, într-un mormânt din biserica Mănăstirii Voroneț, aparținând marelui vornic Gligorcea Crăciun, mort către finele aceluiași veac.

Țesăturile galbene ușoare, de tipul mătăsii puteau fi folosite pentru a căptuși haine de altă culoare.

În sfârșit, se cuvine amintit și faptul că, din costumul de ceremonie pe care Mihai Viteazul l-a purtat cu prilejul intrării sale triumfale în Alba Iulia, făcea parte și o pereche de cizme din piele galbenă.

Gulerele, manșetele, plastroanele, prea puțin vizibile în portretele pictate sau brodate, sunt mai bine cunoscute datorită pieselor descoperite prin săpături arheologice, deși, cel mai adesea, starea lor avansată de degradare nu îngăduie specialiștilor să le reconstituie. Resturi de broderii bogate, de dantele lucrate cu migală și fragmente de stofe cu fir de metal prețios au fost găsite, de pildă, în morminte din necropolele domnești de la Putna și Probota, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Țesăturile din lână sau din mătase cu fir de aur nu se produceau, firește, în ateliere din Țările Române; ele erau aduse aici de negustori sau de trimiși speciali, fie

²⁵ Idem, *L'Église et la couleur des origines à la Réforme*, în „Bibliothèque de l'École des Chartes”, 147, 1989, 1, p. 216.

²⁶ *Ibidem*, p. 216–217.

din orașele italiene, fie din Orient. În 1647, un sol al lui Vasile Lupu a cumpărat de la Venetia, pentru domnul său, *panine d'oro et argento*. Fiind așa de prețioase, asemenea stofe se păstrau cu grijă, se furau, se luau în contul unor datorii, se ofereau în dar. Sipelele Mariei Movilă, căsătorită Potocki, adăposteau o anumită cantitate de atlas galben. Prin 1557, Pătrașcu cel Bun spunea că, mai înainte vreme, pe când el fusese oprit în „Țara Turcească”, cumnatul lui a luat de la soția sa mai multe lucruri, între care stofe cu fir de aur. Secretarul florentin al lui Constantin Brâncoveanu, Anton-Maria Del Chiaro, consemna obiceiul amuzant al boierilor munteni de a-i dăruii domnului brocart aurit pentru o haină, dacă acesta strănuta la banchetul de la curte din ziua Sfântului Vasile (1 ianuarie).

Cu toate că prețul lor era ridicat, veșminte țesute cu aur, dar și pasmanterii cu fir se puteau întâlni și dincolo de zidurile curții. Săpături arheologice desfășurate în apropierea cetății Suceava, în locul numit „Câmpul șanțurilor”, au scos la iveală un număr impresionant de morminte care, cu puține excepții, nu par să fi aparținut unor oameni bogați, ci mai degrabă unor locuitori din așezări aflate în imediata apropiere a cetății. În ciuda condiției lor mai degrabă modeste, aceștia fuseseră înhumați cu cămăși brodate la gât și la mâneci cu fir de mătase și argint aurit, cu haine confecționate din mătase cu fir de argint, căptușite cu mătase galbenă sau din țesături cu fir de argint aurit.

Roșu. Culoare predominantă, așa zice chiar definitorie, a Evului Mediu, poate datorită stabilității sale, roșul a fost asociat cu ideea de sărbătoare, de bogăție, de lux, de fast, de putere. Fie că era vorba de veșminte, de uniforme, de țesături decorative, de picturi, de miniaturi, de broderii liturgice, roșul era prezent peste tot, într-o gamă variată de nuanțe. Dar, ca și în cazurile analizate deja, nu tot ceea ce astăzi este considerat roșu (culoare, nuanță sau amestec) era privit la fel și odinioară. De pildă, violetul nu era socotit un amestec de roșu și albastru, ci un seminegru. Prin urmare, granața violetă cu care Neagoe Basarab se înfățișează în tabloul votiv din biserica episcopală de la Curtea de Argeș ar trebui așezat mai degrabă în categoria veșmintelor închise la culoare, adică negre. În schimb, portocaliul era mai aproape de roșu decât de galben.

Dincolo de sensibilități și de percepții diferite, mai există, însă, o problemă, absolut dezarmantă pentru istoricul contemporan: terminologia. Spre deosebire de alte culori, nuanțele diferite de roșu aveau, fiecare, un termen propriu, variabil uneori de la un loc la altul și de la un secol la altul (ghiurghiuliu, cărămiziu, nărânzuiu, turungiu). Pentru un roșu între cărânzuiu și vinețiu se întrebuița termenul *mohorât*. A încadra mai exact nuanța nu se poate, deși o precizare de acest gen ar fi utilă. O piesă de îmbrăcăminte mohorâtă, în sensul de cărânzuiu, era percepută ca roșie. În schimb, una care mergea spre vinețiu era asociată negrului. Având în vedere evoluția semantică a termenului *mohorât* care, în limba română, a căpătat cu timpul sensul de culoare închisă, sumbră, este de presupus că, în general, o haină mohorâtă însemna una lipsită de strălucire, de luminozitate, adică neagră.

În același context, al clarificărilor terminologice, ar trebui abordată și chestiunea purperei. O manta lungă din purpură roșie, o manta din purpură, căptușită cu brocart alb turcesc, o manta din purpură roșie, căptușită cu samur și o altă manta, lungă, din purpură roșie, căptușită și ea cu samur se numărau printre veșmintele scumpe ale fiicei lui Ieremia Movilă. Avem de-a face aici, fără îndoială, nu cu o stofă purpurie, ci cu materialul numit chiar *purpură*, o catifea groasă de culoare roșu-închis. Pe de altă parte, la o înfrățire de moșie din 1636, s-a oferit în dar o dulamă din grana purpurie. În acest caz, este vorba, probabil, de un postav roșu-închis, poate cu o nuanță violetă sau chiar vișinie, dar în nici un caz de un postav purpuriu, în accepțiunea clasică a termenului.

Reținând toate aceste precizări, referitoare la nuanțe și la termenii care le exprimau, este de remarcat faptul că roșul a fost utilizat la aproape toate piesele din care era alcătuit costumul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea: pălării, văluri, cămăși, rochii, fote, tunici, pantaloni și șalvari, brăie, mantale, conțeșuri, tâmbare, dulame, ciorapi, încălțări și garnituri.

Unele dintre aceste veșminte se pot cunoaște și analiza pe baza izvoarelor scrise și chiar a pieselor propriu-zise, ajunse până în zilele noastre sau descoperite pe cale arheologică.

În mormântul din pronaosul bisericii Mănăstirii Putna, al lui Bogdan al III-lea, mort în 1517, a fost identificată o acoperitoare de cap (un soi de pălărie) din catifea, căptușită cu mătase, ambele de culoare roșie, și decorată cu aplice din aur, dispuse sub forma fleuronilor unei coroane. Tot într-un mormânt, dar din naosul bisericii Sfântul Gheorghe din Suceava și datând de la mijlocul secolului al XVI-lea, au fost găsite o scufie bărbătească din catifea roșie, cu o bandă de argint aurit, și o bonetă din mătase roșie, cu panglici de prindere. O altă scufie de acest gen, din mătase vișinie, cu benzi din fir de aur, a fost scoasă dintr-un mormânt amenajat în pronaosul bisericii Mănăstirii Probota, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Marele vornic Gligorcea Crăciun a fost înhumat, la sfârșitul aceluiași secol, în biserica Mănăstirii Voroneț, având pe cap o pălărie din catifea roșie. În sfârșit, dintr-un mormânt de femeie, cercetat în pronaosul bisericii Sfântul Ioan Botezătorul din Siret, provine o bonetă din mătase roșie, cu broderie din fir de argint aurit, lucrată în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pălăriile din catifea roșie, împodobite cu blană de samur, care se pot vedea în vechiul tablou votiv din biserica Mănăstirii Trei Ierarhi sau în fresca din biserica Mănăstirii Cetățuia din Iași, sunt amintite, ca piese de costum pentru doamne și soții de boieri, de arhidiaconul Paul de Alep.

Sunt cunoscute și rochii, confecționate în totalitate din țesături roșii, sau având numai corsajul ori numai fusta de această culoare. Un corsaj roșu din mătase, cu pasmanterie din fir de argint aurit, a fost scos la lumină dintr-un mormânt aflat în pronaosul bisericii Mănăstirii Probota, databil în primul sfert al secolului al XVII-lea. În schimb, femeia înmormântată în biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Siret avea doar fusta lucrată dintr-o camha zmeurie. În întregime vișinie era rochia din mătase a persoanei îngropate, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în pronaosul bisericii Mănăstirii Dragomirna.

La scoaterea lor din uz, hainele din stoffe roșii, mai cu seamă cele din brocart cu fir de aur și argint, erau desfăcute, tăiate și transformate în veșminte și văluri liturgice, ori în acoperăminte de mormânt. Tezaurile mănăstirilor Putna, Moldovița, Bistrița (Oltenia), Secu, Cozia sau Sucevița au păstrat un număr mare de asemenea piese. Alte haine (caftane, conțeșe) roșii, din catifea, atlas, mătase sau postav, unele decorate cu pasmanterii din fir de argint aurit, altele căptușite cu mătase, de asemenea roșie, au fost scoase din mormintele de la Putna și Voroneț, sau din cele aflate în bisericile Sfântul Gheorghe (Suceava) și Sfântul Ioan Botezătorul (Siret).

Un guler din mătase roșie, brodat cu fir de aur și împodobit cu perle a fost descoperit în mormântul lui Bogdan al III-lea din biserica Mănăstirii Putna.

Țesături roșii, netransformate încă în veșminte, s-au găsit în lăzile cu averea Mariei Movilă-Potocki: mătase, mătase persană, atlas, atlas de Veneția, damasc, catifea, postav olandez, atlas trandafiriu pal. O bucată de catifea roșie a rămas între lucrurile din Polonia ale lui Miron Barnovschi.

În ciuda aparențelor, culoarea roșie nu a constituit, în Țările Române, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, un apanaj al elitelor, deși este evident că frecvența sa era mai mare în mediul aristocratic. Nu mă refer aici la hainele roșii ale pajilor, remarcate de

Paul de Alep, și nici la uniforme roșii, despre care scria Del Chiaro, și mă limitez a aduce în discuție doar fragmentul de brocart vișiniu descoperit într-un mormânt simplu din necropola de la „Câmpul șanțurilor” (Suceava), cele două dulame roșii trecute cu grijă în diata negustorului Necula, în 1687 ori caftanul și anteriele cu care au fost pictați, în pridvorul bisericii Mănăstirii Hurezi, Manea vătaful zidarilor și Vucașin Caradja pietrarul.

Verde. Despre verde s-a spus că ar fi fost „cea mai dinamică, cea mai instabilă și cea mai ambiguă dintre toate culorile”²⁷, asociată, de regulă, tinereții, mișcării, jocului. Spre deosebire de alb și galben – nemaivorbind de roșu –, verdele a fost destul de puțin utilizat în vestimentația românilor. În imaginile votive din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, personajele poartă doar văluri și câteva tipuri de haine verzi, dar și acelea într-un număr destul de redus. Izvoarele scrise contribuie cu ceva mai multă informație.

Sursele scrise mai amintesc – destul de rar, totuși – pălării de aceeași culoare, pantaloni și rochii. Mai numeroase erau hainele verzi purtate pe deasupra celorlalte piese vestimentare: feregele, dulame, mantii. Un veșmânt bărbătesc, cu partea superioară roșie și cea inferioară verde a fost descoperit într-un mormânt din biserica Sfântul Gheorghe (Suceava). Cu un conteș din catifea verde fusese înmormântată femeia din pronaosul bisericii Mănăstirii Dragomirna. Un tâmbar din șahmarand verde, cu blană de râș și un alt tâmbar, tot verde, din canavață, cu blană de samur, și-au găsit locul în zestrea fiicei marelui vistiernic Iordache Cantacuzino.

În domeniul țesăturilor verzi, inventarul averii Mariei Movilă-Potocki nu este impresionant: catifea, chitaică și postav olandez. Totuși, să nu se înțeleagă de aici că aceste stoffe erau foarte ieftine sau că nu erau prețuite la justa lor valoare.

Haine verzi se puteau vedea și pe ulițele târgurilor sau pe la adunările meșteșugarilor, dar nici acolo cu o frecvență prea mare. Mai cunoscute sunt brâiele verzi, rochiile, cămășile, anteriele. În sfârșit, într-unul din mormintele cercetate la „Câmpul șanțurilor” (Suceava) s-au mai găsit bucăți de mătase verde.

Este greu de găsit o explicație a acestei lipse de interes față de hainele verzi, pentru că, în Țările Române, verdele nu pare să fi fost legat, precum în Europa apuseană, de „ritualuri ludice și transgresive”, să fi fost culoarea prin care se identificau „jonglerii, acrobații, clovnii, vânătorii”²⁸. Ar fi de văzut dacă această atitudine nu se poate pune pe seama faptului că verdele era culoarea profetului Mahomet și că, prin aceasta, se asocia, în mentalitatea creștinilor, cu islamismul – religia „necredincioșilor”.

Albastru. În îmbrăcămintea românilor, albastrul – culoare divină și, în egală măsură, culoare regală – a fost încă și mai puțin folosit decât verdele. Un număr mic de scufii, cămăși, fuste, rochii, șalvari, brâie, haine, încălțări și garnituri albastre – iată ce se poate afla în reprezentările votive pictate sau brodate în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Nici sursele scrise nu sunt mai darnice. Ele menționează rochii albastre, șaluri, mantale sau pelerine. O piesă cu totul remarcabilă este caftanul atribuit lui Neagoe Basarab, confecționat din catifea albastru-cobalt, cu motive din fir de aur. Ulterior, caftanul a fost transformat în acoperământ pentru racla cu moaștele Sfântului Grigore Decapolitul de la Mănăstirea Bistrița (Oltenia).

Ieșind din cercul elitelor sociale, vom întâlni haine de culoare albastră și la oamenii simpli, dar în număr mic și într-o varietate redusă. Călătorul turc Evlia Celebi vorbea, de pildă, despre șorțurile albastre pe care femeile „cinstite” din Iași le puneau

²⁷ Idem, *Les couleurs du stade*, în „Vingtième Siècle. Revue d’Histoire”, 26, 1990, 1, p. 11.

²⁸ *Ibidem*.

peste fusta de mătase colorată, element care le deosebea de femeile de moravuri ușoare. La o dugheană din același târg se vindea muscal albastru, cumpărat de un oarecare pe datorie. Se adaugă apoi caftanele albastre, căptușite cu galben și cu roșu, precum și brâiele albastre purtate de Manea vătaful zidarilor, de Eustrate lemnarul și de Vucașin Caradja pietrarul în tabloul votiv din pridvorul bisericii Mănăstirii Hurezi.

Raritatea folosirii culorii albastre de către români nu poate fi un fapt întâmplător, ci un fenomen social și cultural, cu temeiurile și motivațiile lui. Lucrul este cu atât mai evident cu cât în Europa veșmintele albastre erau extrem de răspândite, la toate nivelurile societății. Franța și Anglia cunoscuseră încă din prima jumătate a secolului al XII-lea „revoluția albastră”²⁹, triumfătoare apoi și în țările Imperiului, unde până atunci roșul fusese culoarea predominantă. S-a spus, de altfel, că secolul al XIII-lea „este marele secol al promovării albastrului”³⁰. Mai târziu, albastrul avea să beneficieze de un tratament îngăduitor din partea întemeietorilor cultelor reformate, cunoscuți ca extrem de drastici în acest domeniu: a fost acceptat în vestimentație, cu condiția de a nu fi prea țișător. Așadar, de ce, într-o Europă în care toată lumea se îmbrăca în albastru, Țările Române făceau notă discordantă? Răspunsul la această întrebare se va putea da abia după ce albastrului îi va fi consacrată o cercetare specială, asemănătoare aceleia întreprinsă de Michel Pastoureau. În tot cazul, nu trebuie pierdut din vedere că albastrul era asociat cu cerul, cu divinul, cu ideea de sfințenie. Când nu sunt înveșmântați în culori „imperiale”, Isus Hristos și Maica Domnului poartă haine albastre. Poate că această asociere va fi creat o anumită sensibilitate față de albastru, sensibilitate din care a derivat apoi atitudinea rezervată a românilor față de utilizarea pe scară largă a îmbrăcămintei de această culoare.

*

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, în Țările Române, culoarea predominantă, atât la costumul feminin, cât și la cel masculin, era roșul, căruia îi urmau, la distanță mare, galbenul, albul, verdele, albastrul și negrul. Roșul era întrebuițat la toate categoriile de veșminte: acoperitoare de cap, văluri, cămăși, tunici, pantaloni, rochii, brâie, haine, ciorapi, încălțăminte. În schimb, negrul era întâlnit mai ales la șaluri, la încălțări, la piesele sau accesoriile din blană și arareori la câte o cămașă, fustă, rochie sau haină. Femeile par să fi preferat pentru îmbrăcămintea lor albul, galbenul, verdele, albastrul și negrul, iar bărbații – galbenul, verdele, albastrul, albul și negrul. Scutecele copiilor erau confecționate întotdeauna din pânză sau din mătase albă, la fel ca și lenjeria de corp a adulților și batistele; adeseori, acestea din urmă erau brodate cu fire albe sau colorate.

Se întrevide apoi o anumită corespondență între piesele vestimentare și culori. Nu am reușit să identific acoperitori de cap galbene; în schimb, încălțările de această culoare apar frecvent în izvoare. Pălăriile, bonetele și vălurile femeilor erau de regulă albe și foarte rar roșii, galbene sau verzi; cușmele, pălăriile, bonetele sau scufiile bărbaților erau negre, roșii, albastre și verzi. În cea mai mare parte, cămășile erau roșii, albe (uneori cu gulerul și manșetele de altă culoare) sau albastre. În costumul femeiesc, brâiele și cingătorile erau mai cu seamă roșii, albe, galbene sau albastre; în cel bărbătesc, aceleași piese erau albe, galbene, albastre sau roșii. Fustele, rochiile și sarafanele puteau fi de toate culorile, la fel ca și hainele exterioare, purtate în egală măsură de femei și de bărbați peste toate celelalte veșminte. Toate aceste asocieri nu

²⁹ Idem, *Le temps mis en couleurs*, p. 129.

³⁰ *Ibidem*, p. 130.

puteau fi, desigur, întâmplătoare, ci exprimau preferințe și poate influențe sau chiar mode.

Bărbați și femei, tineri și bătrâni, bogați și săraci purtau veșminte colorate, fără a respecta vreuna din regulile privitoare la combinațiile de culori care îi preocupă astăzi pe creatorii de modă. Frescele din bisericile moldovenești sau muntenești înfățișează, de exemplu, o femeie cu vâl verde, cămașă roșie, caftan galben cu guler din blană neagră și încălțări roșii, sau un bărbat cu bonetă albastră, anterior roșu, caftan galben cu guler albastru și încălțări roșii. Se verifică, astfel, și pentru Țările Române observația lui Michel Pastoureaux: „o persoană care poartă o cămașă albă, o tunică verde, o haină roșie și o manta albastră nu este deloc îmbrăcată într-un veșmânt multicolor”³¹. În ciuda acestui haos aparent, nici o alegere nu era arbitrară, nici o alăturare nu era întâmplătoare, măcar pentru faptul că „veșmântul este, în sens deplin, un «model social», o imagine, mai mult sau mai puțin standardizată, de conduite colective așteptate”³².

Nu sunt suficiente temeuri pentru a susține că, în spațiul românesc, policromia vestimentară – în sensul de situare a culorilor pe același plan – era rezervată marginalilor, mai ales că mărturiile vizuale prezintă câteva piese de îmbrăcăminte în dungi: o fustă în dungi verticale negre și roșii, o rochie neagră, cu dungi orizontale, roșii, în partea inferioară, o alta, tot neagră, cu dungi orizontale, verzi și, în sfârșit, o rochie galbenă, cu dungi orizontale, negre. Or, tocmai îmbrăcăminte în dungi era rezervată, în țările Apusului, „exclușilor, desfrânaților, trădătorilor și tuturor personajelor așezate în partea rea”³³.

În egală măsură, la români nu pare să fi existat o culoare infamantă, căreia să i se confere semnificații negative (precum galbenul în Occident), o culoare „neserioasă”, rezervată jonglerilor sau bufonilor (verdele), ori combinații utilizate la veșmintele nebunilor (galben cu verde).

Toți membrii societății, indiferent de rang sau de avere, aveau îmbrăcăminte colorată. Ba, mai mult decât atât, utilizau chiar aceleași culori. Dar aceasta nu înseamnă că toate veșmintele arătau la fel. Roșul unui veșmânt domnesc nu era identic cu roșul unei haine de târgoveț. Se vedește valabilă și aici o constatare făcută pentru Europa de vest: „bogați și săraci se îmbracă aproape în aceleași culori, dar pentru primii ele sunt deschise, luminoase, solide, în timp ce pentru cei din urmă ele sunt palide, spălăcite, fără strălucire”³⁴. Diferența consta, așadar, în calitatea culorii, dar restricția era implicită, pentru că o culoare stabilă, durabilă și mai ales luminoasă era proprie unor stoffe de bună calitate, pe care numai oamenii bogați și le puteau îngădui. Țesăturile simple – eventual produse în gospodăriile rurale – aveau culoarea naturală a materiei prime (lână, in, cânepă) sau erau vopsite cu esențe care, sub influența razelor de soare și în urma spălărilor repetate, își pierdeau strălucirea, se estompau, dând veșmântului o nuanță ternă de gri sau de cafeniu. Și în acest caz, situația era asemănătoare celeia din vestul Europei, unde luxul se exprima „prin calitatea și greutatea țesăturii sau, cred, într-o manieră încă ezitantă, prin culoare”³⁵.

³¹ Idem, *L'Église et la couleur des origines à la Réforme*, p. 214.

³² Roland Barthes, *Histoire et sociologie du vêtement. Quelques observations méthodologiques*, în „Annales”, 12, 1957, 3, p. 440.

³³ Michel Pastoureaux, *L'Église et la couleur des origines à la Réforme*, p. 227.

³⁴ Idem, *Le temps mis en couleurs*, p. 128.

³⁵ Jacques Heers, *La mode et les marchés des draps de laine: Gênes et la montagne à la fin du Moyen Âge*, în „Annales”, 26, 1971, p. 1096.

Culoarea și costumul – mărci identitare. Societatea românească a secolelor al XVI-lea și al XVII-lea era foarte îngăduitoare în privința utilizării culorilor în vestimentație. Nici una dintre mărturiile – scrise, vizuale sau arheologice – avute în vedere nu oferă vreo informație directă sau colaterală care să probeze existența unor interdicții la purtarea anumitor culori de către anumite categorii sociale sau etnice. Însă situația aceasta pare că a început să se schimbe către sfârșitul secolului al XVII-lea.

Cronicarul Miron Costin scria că unii dintre boierii moldoveni care dețineau funcții purtau ca semn distinctiv brâie roșii, cu care își încingeau mijlocul. La sfârșitul secolului al XVII-lea, niște ambasadori poloni îl văzuseră pe Andrei Likinios, medicul principelui Antioh Cantemir, îmbrăcat cu o șubă roșie, căptușită cu blană de samur. La ceremonia de înmormântare a soției sale de-a doua, oficiată la București, în 1716, Nicolae vodă Mavrocordat și fiul său din prima căsătorie au purtat uniforme roșii. Roșul era, așadar, frecvent utilizat în mediul aulic.

La mijlocul secolului al XVII-lea, arhidiaconul sirian Paul de Alep remarcase în Moldova hainele de postav roșu ale pajilor. Tot roșii erau și uniformele oștenilor care formau garda lui Constantin Brâncoveanu, despre care a lăsat mărturie secretarul florentin al domnului, Anton-Maria Del Chiaro. Este posibil ca moda aceasta să fi fost rodul influențelor ajunse în Țările Române de pe malurile Bosforului. În 1681, senatorul venețian Giambattista Donado, care văzuse la Constantinopol alaiul lui Gheorghe Duca, nota că domnul moldovean, ieșit din audiența la sultan, era înconjurat de o gardă formată din 30 de bărbați cu turbane din brocart, cămăși din țesături fine, albe, cu fir de argint, șalvari din șocârlat, haine până la genunchi din cârmâz cu fir de aur și cizmulițe galbene. Tradiția era însă mai veche. Potrivit lui Miron Costin, în vremea lui Radu Mihnea, pajii moldoveni purtau mantii din catifea cu guler din blană de jder și de vulpe. Din păcate, cronicarul nu precizează culoarea catifelei, însă, în lipsa altor detalii, este de crezut că aceasta era roșie.

Nu este, prin urmare, un fapt neobișnuit că, la curtea lui Constantin Brâncoveanu, existau uniforme roșii. Cum nu este neobișnuită nici utilizarea catifelei roșii pentru a îmbrăca tronul domnesc din biserica mitropolitană sau tronul așezat, cu prilejul unei ceremonii religioase, pe o estradă cu trei trepte, acoperită și ea cu postav de aceeași culoare. La urma urmei, roșul sugera cel mai pregnant ideea de fast și de putere. Lucrurile se complică, însă, dacă adăugăm și alte informații, oferite de Anton-Maria Del Chiaro, secretar al aceluiași domn din 1710 până în 1714. Spune florentinul că, în casele muntenilor, nu se găseau scaune, ci bănci, fixate în jurul pereților și acoperite cu postav, care „numai la curte este roșu”. Formularea pare să trădeze o limitare, o restricție, un drept exclusiv al curții de a folosi culoarea roșie. Că acesta este sensul precizării lui Del Chiaro se vede dintr-o mențiune a aceluiași autor, care nu mai lasă loc îndoielilor: soțiile boierilor din Țara Românească se plimbau în trăsuri ai căror cai aveau valtrapuri verzi sau albastre, niciodată roșii, pentru că această culoare era rezervată numai familiei domnitoare.

Din nefericire, nici unul dintre izvoarele istorice consultate nu dă de înțeles că ar fi existat o asemenea îngrădire și în privința veșmintelor, cu alte cuvinte că doar domnului, doamnei și copiilor lor le-ar fi fost îngăduit să se îmbrace în haine roșii. Se știe, în schimb, că, în domnia aceluiași Constantin Brâncoveanu, evreilor nu li se dădea voie „să poarte haine decât de culoare neagră sau violetă, nici ghetе galbene sau roșii, ci numai negre”. Este adevărat că, în întreaga Europă, evreii au fost supuși, de-a lungul timpului, unor restricții de natură vestimentară, dar în spațiul românesc măsuri de acest fel nu par să fi fost luate niciodată până atunci.

Mărturiile vizuale și cele scrise sugerează că, după 1692, la curtea lui Constantin Brâncoveanu au fost adoptate, probabil în urma unei porunci domnești, câteva norme

privind vestimentația, care depășeau cercul aulic, vizând deopotrivă domeniul vieții private și acela al vieții sociale. Un grup minoritar din punct de vedere etnic și religios era obligat să poarte, ca emblemă identitară, haine și încălțări în culori închise; restricția se aplica doar evreilor, nu și sașilor luterani, unguirilor calvini, armenilor sau turcilor, care trăiau și ei în Țara Românească, în mijlocul populației majoritare.

Ceea ce era roșu – țesături, valtrapuri ale cailor sau uniforme – îl semnala cu pregnanță pe deținătorul puterii. În plus, decorurile interioare sau mijloacele de transport erau și ele avute în vedere. Or, locuințele, argintăria de masă, trăsurile și chiar numărul de cai făceau adesea obiectul legislației somptuare din Europa occidentală.

Anumite piese vestimentare par să fi fost rezervate familiei domnești. Cronicarul muntean Radu Popescu povestește că, într-o zi de Paști, Maria – fiica lui Constantin Brâncoveanu, căsătorită în 1693, cu Constantin, fiul fostului domn al Moldovei Gheorghe Duca – a primit în vizită, la curtea din Iași, o soție de boier care, potrivit obiceiului țării, purta ișlic. Înfuriată, ea i l-a smuls de pe cap și l-a aruncat în foc, lăsând-o pe femeie descoperită, pe motiv că asemenea acoperitori de cap sunt purtate numai de doamne, nu și de soțiile boierilor. Gestul a surprins boierimea din Moldova, care l-a socotit nejustificat și care l-a adăugat celorlalte motive de nemulțumire care au dus în final la pierderea tronului de către Constantin Duca, în decembrie 1695. Reacția înverșunată a boierilor moldoveni arată că nu aruncarea ișlicului în foc i-a supărat, ci sfidarea, încălcarea vechilor obiceiuri ale locului. Pe de altă parte, dacă nu ar fi existat o normă în acest sens, Maria nu ar fi avut motiv să spună că ișlicul era rezervat doar doamnelor. Cum este evident că o asemenea regulă nu se aplica în Moldova, rămâne să presupunem că fiica lui Constantin Brâncoveanu o cunoștea din țara ei de origine.

Este semnificativ faptul că doamna Maria și-a afirmat punctul de vedere într-o manieră care se aseamănă până la identitate cu prevederi din legile somptuare adoptate în vestul Europei. „Numai doamnelor li se cuvine să poarte ișlic”, susținea Maria; veșmintele de mătase și bijuteriile de aur „nu ar trebui să aparțină decât prinților”, se preciza într-un edict din 1485, dat în numele regelui Carol al VIII-lea al Franței de regenta Anne de Beaujeau.

Păstrând proporțiile, ceea ce pare să se fi întâmplat la București în ultimii ani ai secolului al XVII-lea corespunde cu realități din țările apusene, cunoscute de multă vreme. Anglia, Spania, Franța, orașele italiene sau cele germane, toate au adoptat de-a lungul veacurilor, până târziu, în epoca modernă, legi somptuare. Inițial, respectivele texte normative au avut motivații teologice și morale. Fiecare membru al societății trebuia să se îmbrace și să trăiască în conformitate cu condiția sa, pentru a respecta ordinea socială creată de Dumnezeu. Atât în lumea catolică, cât și în cea protestantă se considera că evitarea luxului era necesară pentru a nu stârni mânia Domnului. Întrucât deranja construcția lui Dumnezeu și ierarhia armonioasă a societății creștine, utilizarea unor veșminte, podoabe sau culori nepotrivite putea fi socotită o ofensă adusă divinității, un păcat, o uzurpare și chiar o trădare. Afișarea ostentativă a luxului era semnul insolenței, al impertinenței, al trufiei, al vanității; adevăratul creștin trebuia să fie, dimpotrivă, discret, decent și modest, capabil să-și arate recunoștința pentru statutul pe care i-l dăduse Dumnezeu. Cu timpul, la considerentele teologice ale legilor somptuare s-au adăugat și argumente economice. Cheltuielile exagerate pentru obiecte de lux impuneau adesea vânzarea averilor, a pământurilor, ceea ce ducea în chip firesc la slăbirea economiei; cumpărarea de mărfuri scumpe determina scurgerea unei mari cantități de aur în afara hotarelor și de aici necesitatea adoptării unor măsuri pentru apărarea monedei și controlul circulației metalelor prețioase. Desigur că, de la o epocă la alta și de la un spațiu geografic la altul, conținutul legilor somptuare a variat în funcție de mai mulți factori: autoritatea puterii centrale, situația financiară, presiunea

socială, declanșarea unor războaie, izbucnirea unor epidemii sau a unor crize alimentare. Însă, indiferent de împrejurări și motivații, scopul acestor norme a fost același: evitarea confuziei sociale.

Caracterul public al vieții sociale făcea ca purtarea unui veșmânt să fie obligatorie. Dar utilizarea anumitor piese de îmbrăcăminte, stofe, blănuri, dantele, garnituri sau bijuterii era selectivă. În acest chip, ierarhia averii și ierarhia socială deveneau vizibile. Chiar dacă mijloacele financiare jucau un rol extrem de important, cei care dețineau averi egale nu purtau întotdeauna aceleași veșminte. Reglementările somptuare au avut în vedere deci, în primul rând, costumele și podoabele, atât sub raportul materialului din care acestea erau confecționate, cât și al numărului pe care un individ putea să-l dețină. Treptat, la calitate și cantitate s-a adăugat culoarea. Este cunoscut faptul că, de pildă, roșul a început să se identifice cu înalta aristocrație, tonurile de gri și maro cu burghezii, negrul cu magistrații. În Franța, mătasea era rezervată doar nobililor, „dar chiar în interiorul nobilimii interveneau alte principii de clasificare: culoarea, utilizarea deplină a mătăsurilor de un roșu aprins aparțineau, «cum este foarte rezonabil», doar prinților și prințeselor, nobilii de rang inferior nu puteau să le poarte decât în piese de îmbrăcăminte»³⁶.

Costumul și accesoriile sale devenea astfel o marcă a puterii sociale și, în consecință, a puterii politice, un cod care definea identitatea fiecărui membru al societății, un semn al diferenței de rang. Între rang și veșmânt trebuia să existe o corespondență perfectă. Prin reglementarea excesului în îmbrăcăminte, se trasa un teritoriu rezervat exclusiv puterii, în care uzurpatorii nu aveau ce să caute, pentru că doar elitele tradiționale trebuiau să păstreze o poziție preeminentă, afirmată printr-un anumit standard de viață și recunoscută ca atare de cei din jur. Aristocrații autentici erau în acest fel apărați de parveniți, de străini, de burghezi ambițioși. Se imprima astfel respectul supușilor și, mai mult decât atât, se întărea ierarhia din interiorul nobilimii, evitându-se transformarea veșmântului într-o expresie a ambițiilor sociale. „Veșmântul devine o proclamație de apartenență”, scria undeva Nicole Pellegrin³⁷.

La vremea când, în Țara Românească, Constantin Brâncoveanu pare că a încercat să pună ordine în domeniul „aparențelor” – pentru a folosi sintagma lui Daniel Roche –, în restul Europei erau în continuare valabile diverse edicte și ordonanțe somptuare, mai ales că, începând din secolul al XVII-lea, importanța modelor vestimentare crescuse, în legătură directă cu afirmarea viguroasă pe plan economic a burgheziei. Este posibil ca și în spațiul românesc adoptarea unor măsuri restrictive, care să afirme preeminența și să restabilească ordinea ierarhică, să fi fost tot un semn de modernitate, un indiciu pentru creșterea rolului individualismului și pentru libertatea economică. Pe de o parte, în condițiile dezvoltării vieții urbane, afișarea în public devenea importantă; noii îmbogățiți doreau să-și pună în valoare averea, doreau să arate ca aristocrații. Pe de altă parte, creșterea mobilității sociale antrena pătrunderea unui număr din ce în ce mai mare de străini, cu îndeletniciri burgheze. Trebuiau, deci, găsite modalități prin care un grup social să se distingă de un altul, un străin să se deosebească de un autohton. Pentru aceasta, îmbrăcăminte și culoarea reprezentau un cod de comunicare nonverbală foarte eficient. Prin intermediul lui, echilibrul era

³⁶ Michèle Fogel, *Modèle d'État et modèle social de dépense: les lois somptuaires en France de 1485 à 1660*, în vol. *Genèse de l'État moderne. Prélèvement et redistribution*, actes du Colloque de Fontevraud, 1984, édité par J.-Ph. Genet et M. Le Mené, Paris, 1987, p. 231.

³⁷ Nicole Pellegrin, *Le vêtement comme fait social total*, în vol. *Histoire sociale, histoire globale ?*, actes du Colloque des 27–28 janvier 1989, sous la direction de Christophe Charle, Paris, 1993, p. 90.

restabilit, confuziile de origine și de condiție socială erau înlăturate, ierarhiile se deosebeau cu ușurință.

La București, la fel ca și în celelalte capitale europene, curtea princiară era locul în care rangurile se etalau în cel mai înalt grad și era normal ca aici nevoia de diferențiere să fie mai puternică. În acest sens, ceea ce Norbert Elias a observat cu referire la Franța lui Ludovic al XIV-lea este perfect valabil și pentru Țara Românească din vremea lui Constantin Brâncoveanu: „Cultivarea diferențiată a aspectului exterior ca instrument al diferențierii sociale, reprezentarea rangului prin intermediul formei este caracteristică nu numai clădirilor, ci întregului mod de organizare a existenței curtenești. Acuitatea acestor oameni pentru conexiunile dintre rangul social și modul de înfățișare a tuturor aspectelor vizibile din sfera lor de manifestare, inclusiv a propriilor mișcări, este atât produsul cât și expresia situației lor sociale”³⁸.

Printr-o măsură de autoritate impusă de puterea centrală de la București, în ultimii ani ai veacului al XVII-lea, roșul a încetat a mai fi o simplă culoare, devenind un apanaj al familiei domnitoare. De partea cealaltă a societății, calitatea de marginal era indicată tot printr-o culoare: negrul. Culoarea era, deci, în același timp, simbol de putere și etichetă a marginalității. Taxonomia culorilor reflecta ierarhia și ordinea din cadrul societății. Prin veșmânt și culoare se afirma prestigiul și se apăra poziția socială.

Că principele Constantin Brâncoveanu a încercat să impună aceste restricții nu este prin nimic surprinzător. Pe de o parte, aflat în strânse relații diplomatice cu statele europene și, mai ales, cu Sfântul Imperiu – al cărui prinț avea să devină, prin diploma acordată de împăratul Leopold –, el cunoștea cu siguranță legile somptuare aflate atunci în vigoare. Pe de altă parte, aplecarea lui spre fast, spre măreție, spre o anume ostentație a bogăției este probată în multe rânduri de izvoarele istorice. De altfel, una dintre acuzațiile care s-au formulat împotriva sa și care au dus la decapitarea lui la Istanbul, în 1714, a fost aceea că și-ar fi procurat de la Viena, pentru ceremoniile de la curte desigur, tobe și trâmbițe de argint, pe care nici sultanul otoman nu le avea. Așa stând lucrurile, era cât se poate de normal ca acest principe să fi simțit nevoia creării unui mecanism prin care să se recunoască rangul și demnitatea, care să fixeze și să asigure un loc în societate și care, la rândul său, să stabilească un cod de comportament.

Lipsite de valoare practică în realitatea socială a vieții cotidiene, legile somptuare erau sortite pieirii în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. La marginea cealaltă a Europei însă, ele erau încă departe de a cădea în desuetudine. Printr-o ironie a sortii, cel care a adoptat o parte din normele vestimentare din Imperiul Otoman în secolul al XVIII-lea a fost tocmai sultanul Ahmed al III-lea, cel care l-a condamnat la moarte pe Constantin Brâncoveanu. Pe atunci, la Istanbul erau în continuare în vigoare normele vestimentare impuse de sultanul Suleiman Magnificul. Dar modificările intervenite în cei 150 de ani care se scurseseră de atunci impuneau și schimbarea respectivelor norme. În așa-zisa „Perioadă a lalelei” (1718–1730) au apărut mai multe legi privitoare la îmbrăcămintea supușilor sultanului. Ele „propovăduiau un *status quo* care a fost mult prea trecător – pentru moralitate, disciplină socială și ordine – și se pronunțau emfatic împotriva îmbrăcămintei femeilor și bărbaților, care, în chip diferit, era prea strâmtă, prea lipsită de modestie, prea bogată, prea extravagantă ori de culoare greșită. În anii 1760, legile au condamnat negustori și meseriași pentru purtarea blănii de hermină, rezervată sultanului și vizirilor săi. În 1792, s-a declarat că hainele femeilor ar fi fost atât de subțiri, încât erau transparente și astfel au fost interzise, în vreme ce, cu doar câțiva ani mai înainte, nemusulmanii, chipurile, purtau încălțări galbene, o culoare permisă doar musulmanilor. Această din urmă prevedere amintește desigur de

³⁸ Norbert Elias, *Societatea de curte. Sociologia monarhiei și a aristocrației de curte*, traducere din limba germană de Hans Neumann, Iași, 2011, p. 86–87.

interdicția impusă, cu un secol mai înainte, evreilor din Țara Românească de a purta ghetete galbene sau roșii.

Izvoarele cercetate în vederea reconstituirii sensibilităților cromatice din spațiul românesc în secolele al XVI-lea și al XVII-lea nu mi-au îngăduit, până în acest moment, să întrevăd rădăcini autohtone pentru restricțiile din vremea lui Constantin Brâncoveanu. Dimpotrivă, așa cum am arătat, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, toți locuitorii din Țările Române par să fi folosit în vestimentație aceleași culori, diferența fiind dată doar de stabilitatea, luminozitatea și strălucirea acestora. În plus, sancționarea imediată a încercării fiicei lui Brâncoveanu de a transforma o piesă de îmbrăcăminte în apanaj princiar dovedește că, la curtea din Moldova, nu fuseseră adoptate niciodată măsuri de îngrădire în domeniul vestimentar. Rămâne, deci, să presupunem că principele muntean a preluat un model din țările apusene, la care va fi adăugat și unele influențe din lumea otomană.

Nu se știe ce s-a întâmplat cu aceste norme după moartea lui Brâncoveanu, după cum nu se știe nici dacă ele vor fi fost aplicate vreodată cu strictețe. În Europa occidentală, legile somptuare prevedeau amenzi pentru încălcarea lor, dar nu și constituirea unor structuri de control. Ca urmare, cele mai multe dintre ele nu au fost respectate niciodată. Însă interesul acestor legi constă nu în consecințele lor, ci, așa cum a remarcat Michèle Fogel, în faptul că „dincolo de repetarea lor și de ritmul acestei repetiții, de permanențele și variațiunile interdicțiilor și ale justificărilor lor, ele relevă ocuparea unor poziții de către statul monarhic”³⁹.

³⁹ Michèle Fogel, *op. cit.*, p. 230.

NOAPTEA

„Nu-i bine să ieși noaptea afară până nu-ți faci cruce”. Iată o veche superstiție a românilor care sintetizează spaima omului față de noapte. Noaptea este teritoriul în care stăpânește Necuratul. Lipsa de lumină înseamnă lipsă de securitate. În întuneric își fac apariția dușmanii, trădătorii, criminalii, tâlharii. La anumite ceasuri apar strigoii. Visurile grozave îi muncesc pe cei dați somnului. Noaptea – spunea Jean Delumeau – „pune în primejdie atât trupul cât și sufletul, ea este anticamera morții și a infernului”⁴⁰. În absența luminii naturale, omul iese din cercul său social și se retrage în intimitate. Noaptea este un spațiu al singurătății. Două sunt consecințele care decurg de aici: pe de o parte, individul, descătușat și eliberat de „supravegherea semenilor”, poate gândi sau poate duce la îndeplinire „acte pe care ne reținem să le proiectăm din scrupule de conștiință sau de teamă: cutezanțe de nemărturisit, planuri criminale etc.”⁴¹; pe de altă parte, în lipsa legăturilor cu cei din jur, omul devine o victimă mai ușoară pentru relele pământeste ori pentru cele mai presus de fire.

Și totuși, viața nu se poate întrerupe la căderea serii, pentru a fi reluată în zorii zilei următoare. Noaptea trebuie și ea trăită. Dar cum ?

Odihna. Dacă ziua, lumina înseamnă activitate, noaptea, întunericul sunt echivalente cu odihna. Patul este, prin excelență, locul cel mai intim al căminului. În casele simple, oamenii dormeau pe lavițe; în schimb, în casele oamenilor bogați sau în odăile de culcare ale domnilor existau paturi propriu-zise. Aspectul acestei piese de mobilier se regăsește în pictura și miniatura religioasă. Paturile erau acoperite cu scoarțe. Se foloseau saltele, plăpumi (în Moldova, „oghealuri”) și perne, precum și lenjerie de pat: fețe de pernă și cearșafuri de pânză sau mătase, unele dintre ele decorate la margini cu cusături.

Veșmântul de noapte era o cămașă, croită, probabil, din pânză simplă sau din mătase. Erau, însă, și unii oameni care aveau obiceiul de a dormi „ca și turcii, adică pe jumătate îmbrăcați, culcați pe covoare așternute pe jos”.

Taberele de noapte. În timpul unor campanii mai lungi, oștile își făceau tabere de noapte. Se desfăceau corturile, se aprindeau focuri, oștenii își scoteau armele și armurile, caii erau lăsați să pască în voie. Tabăra adormită era pusă în grija străjilor.

Tot la fel se întâmpla și cu solii, negustorii și călătorii care aveau de parcurs distanțe mari și-i apuca noaptea pe drum. François de Pavie povestește cum, ajuns în Moldova în 1585, dormea, împreună cu însoțitorii săi, „prin pajști și prin păduri”, făceau „de strajă toată noaptea, pentru a nu fi luați de ei [de tâlhari] pe nepregătite” și aprindeau „focuri mari, pentru a ne feri de frigul cumplit”. Alți călători erau mai puțin norocoși. Unul dintre aceștia scrie că „cei mai mulți dintre noi nu aveam nici foc, nici pâine, caii toți până la unul stăteau pe loc și flămânzeau și noi înșine eram culcați parte în noroi, așternut cu frunze, parte în care. Nu mai vorbesc de mulțimea țăntarilor și de ploile de care am fost bântuiți în acea noapte”.

⁴⁰ Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV–XVIII). O cetate asediată*, traducere, postfață și note de Modest Morariu, I, București, 1986, p. 165.

⁴¹ *Ibidem*, p. 153.

Boierii munteni care au plecat la sultan, pentru a cere scoaterea din domnie a lui Radu Leon, s-au pregătit noaptea de călătorie și, făcându-și tabăra la Mitropolie, au pus „pază bună, de frica Radului vodă”.

De multe ori, locul ales pentru o tabără de noapte era neprielnic. Focurile aprinse puteau atrage atenția dușmanilor. De aceea, se întâmpla ca oamenii să doarmă – precum Filippo Pigafetta în 1595 – „pe pământul gol, învelit în cojocul meu, răbdând de frig noaptea, astfel că, dimineața, de la genunchi în jos eram rece de tot și parcă amorțit”. Alții dormeau „în băltoace, fără a avea sub ei nici măcar lemne, de aceea se sculau înțepeniți și cu dureri în tot trupul”.

Sexualitatea. Izvoarele noastre medievale nu pomenesc aproape nimic despre sexualitate. Printre puținele excepții se numără și aceasta: condamnând apucăturile necreștinești ale lui Iliș Rareș, episcopul Macarie scria, în letopisețul său, că „noaptea [domnul] își apleca urechile și inima necuratelor turcoalice”. De aici, informația a trecut și în *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă*: „iar noaptea cu turcoalice curvind, din obicei creștinești s-au depărtat”.

Zgomotele. Somnul oamenilor era adeseori întrerupt de zgomote. De pildă, de lătratul câinilor, de sunetul ceasului din clopotnița Trei-Ierarhilor de la Iași, de dangătul clopotelor la vreme de primejdie sau de sărbătoare, de cântecele și țipetele petrecăreților. Un sol polonez venit în Moldova la 1678 a fost însoțit seara, după audiența la domn, spre locul unde era găzduit, „nu numai de toată curtea, dar și de mulțime de oameni cu muzici, facle și slobozind puști”.

Fantomele. La vreme de noapte își făceau apariția fantomele. Folclorul românesc abundă de povești cu strigoi și de superstiții legate de aceștia. Sunt, însă, și fantome bune, care apar pentru a da sfaturi de îndreptare. Semnificativ este faptul că izvoarele noastre vorbesc numai despre acestea din urmă.

Despre o asemenea apariție vorbește mitropolitul Petru Movilă în „amintirile” sale. Întâmplarea se petrecuse la Mănăstirea Dragomirna – ctitoria logofătului Luca Stroici –, pe timpul când era mitropolit al Moldovei Anastasie Crimca. Într-o dimineață, foarte devreme, „fiind aproape ziua”, eclesiarhul s-a dus să pregătească biserica pentru utrenie. A găsit, însă, ușile deschise, lumânările aprinse, analogul așezat în mijlocul bisericii și pe analog – o carte. „Și a văzut pe Stroici logofătul (căci acolo era corpul lui Stroici) stând și citind pe carte”. Eclesiarhul s-a speriat grozav și a încercat să fugă, dar Stroici (adică fantoma lui), „cum sta în mijlocul bisericii, s-a întors [...] oarecum cu supărare” și l-a muștrătat pentru lenea călugărilor și pentru lipsa de interes față de slujba de dimineață. Mâhnit că nu este lăsat să se odihnească în pace, logofătul i-a spus eclesiarhului că de multe ori el îi aduce lauda de dimineață lui Dumnezeu: „sunt obligat, de neglijența voastră, să mă scol și să-i fac lui Dumnezeu cântare”. Călugărul a fost împuternicit să comunice mesajul acesta fraților din mănăstire, egumenului și mitropolitului. Însăpăimântat, eclesiarhul a transmis cele văzute și auzite. Anastasie Crimca nu s-a încrezut, însă, în cuvântul lui și a intrat în biserică pentru a se convinge: a văzut numai lumânările aprinse și cartea deschisă pe analog. Bănuind că la mijloc este o farsă, mitropolitul l-a pus pe eclesiarh să jure pe sfânta masă că ceea ce povestise era adevărat. Călugărul s-a supus „și așa, înaintea tuturor, s-a jurat”. Din ziua aceea, obștea de la Dragomirna a început să-și îndeplinească, regulat și conștiincios, datoriile față de Dumnezeu.

Visele. Chipurile morților, ca și cele ale sfinților se arătau uneori în vis celor adormiți.

O întâmplare de acest fel se raportează la domnia lui Neagoe Basarab. Povestea începe, însă, în vremea lui Radu cel Mare. Pe atunci, fostul patriarh ecumenic Nifon, scos din scaun de turci, se găsea în Țara Românească. Radu vodă, încalcând regulile Bisericii privind căsătoria, l-a despărțit pe un boier de jupâneasa lui și l-a căsătorit cu sora sa. Nifon l-a muștrat pe domn și, fiind izgonit de acesta din țară, l-a afurisit. Venind la domnie Neagoe Basarab și dorind să desfacă afurisenia lui Radu cel Mare, a adus de la Athos moaștele Sfântului Nifon și a așezat racla în biserica Dealu, peste mormântul lui Radu. „Și făceau rugăciuni de toată noaptea, față fiind și binecredinciosul domn Neagoe și rugându-se cu lacrimi, ca să ierte fărădelegea vrednicului de milă Radu. Domnul, însă, care face voia celor ce se tem de Dânsul, la miezul nopții, când privegheau, a ațipit domnitorul Neagoe aproape de racla sfântului și, în extaz ajungând, vede ca și cum că s-a deschis mormântul lui Radu și s-a arătat trupul lui negru de tot, care răspândea mult miros rău, și aproape din toate mădularele lui curgea puroi și putreziciune de neînchipuit. Și deodată vede ca o fântână sau cristelniță care ieșea din racla moaștelor sfântului. L-a văzut și pe sfântul care spăla întreg trupul lui Radu, rău mirositor și urât, și cu spălatul se făcea foarte frumos și foarte strălucit. Și iarăși i s-a părut că s-a închis mormântul și a văzut pe sfânt venind aproape de el și spunând: «Iată, fiule, că am ascultat rugăciunea ta și-ți spun să aibi pace întotdeauna cu poporul tău și să trimiți în mănăstirea mea moaștele mele întru mângâierea fraților ce pustnicesc acolo». Acestea spunând, i s-a părut că a mers iarăși în coșciug. Deșteptându-se, deci, domnul Neagoe, a rămas mult timp gândindu-se la câte le-a văzut”.

Sfântul Nifon a prins contur și într-un alt vis al lui Neagoe Basarab și i-a atras domnului atenția că unul din boierii săi nu cinstește cum se cuvine moaștele. Deșteptându-se, Neagoe vodă i-a urmărit pe cei care se închinau în fața raclei și l-a văzut pe boierul cu pricina, ocolind locul cu meșteșug. L-a chemat la el și l-a muștrat. Vinovatul a fost cuprins de un soi de tremur de care nu a scăpat până ce nu a invocat numele Sfântului Nifon. Arătarea din vis adusese la loc în turmă oaia cea rătăcită.

Neagoe Basarab l-a visat și pe Radu cel Mare, după dezlegarea de afurisenie pe care i-o mijlocise: „Întru acea noapte, după ce au eșit toți de la bdenie și vrând să să odihnească puțin, zic să fie venit în vis Radul vodă la Neagoe vodă, de i-au mulțămuit de binele ce i-au făcut, de au adus pă sfânt și au luat ertăciune”.

Se zice că Alexandru Lăpușneanu s-a pornit a zidi mănăstirile Slatina și Pângărați în urma unor vise. Odată, Maica Domnului i s-a arătat în vis unui sihastru care viețuia pe la Slatina și i-a cerut să meargă la domn și să-l îndemne a-i închina o mănăstire. Altă dată (mai precis, la un 22 octombrie, „la miezul nopții”), Alexandru Lăpușneanu însuși l-a visat pe Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, în chipul unui „voinic cu veșminte albe îmbrăcat și foarte frumos, cu dumnezeiască slavă împodobit”, care l-a chemat să-i facă o biserică la Pângărați. Sfătuindu-se cu boierii apropiați și apoi cu sihastrul Amfilohie, Lăpușneanu a înțeles că visul venea de la Dumnezeu și că trebuia să se supună poruncii, clădind așezământul de la Pângărați.

Mijloace de iluminat. Ciclul vieții și activitățile oamenilor erau organizate în funcție de durata zilei-lumină. Munca începea în zori și se încheia la apusul soarelui. Din acest motiv, mijloacele de iluminat se foloseau pentru scurt timp, seara, înainte de culcare. În casele oamenilor simpli, se întrebuintau opaițe de diverse mărimi și forme (unele găsite prin săpături arheologice).

Mai existau, însă, și alte categorii de oameni pentru care activitatea continua și după lăsarea întunericului (domnul țării, dregătorii, clericii, negustorii, ostașii). Pentru

aceștia, lumina naturală trebuia înlocuită, după lăsarea întunericului, cu una artificială, suficient de puternică. În casele boierilor sau orășenilor, în mănăstiri sau la curte erau folosite lumânările de ceară, așezate în sfeșnice lucrate din felurite materiale (ceramică, lemn, lemn aurit, aramă, bronz, aur, argint, argint aurit), cu forme diverse (simple, cu două, trei sau chiar mai multe brațe) și înălțimi variabile. Asemenea sfeșnice au ajuns până la noi, mai ales în tezaurele mănăstirilor. În biserici se montau policandre, în care se puneau zeci de lumânări. De pildă, cel aflat în biserica Sf. Sava din Iași era, după descrierea lui Paul de Alep, „foarte mare. Este atârnat de turla de deasupra chorosului. Este alcătuit din douăzeci și patru de bucăți aurite; în interiorul lui se află un altul, mai mic, în formă de sferă”. Din păcate, candelabrele similare care trebuie să fi existat și la curțile domnești s-au pierdut.

În fine, o altă sursă de lumină artificială, dar întrebuințată cu precădere în spații deschise (în tabere militare) sau cu deschidere amplă (în săli mari, în pivnițe, coridoare, mine), ori în călătoriile erau torțele și felinarele.

Casele se bucurau și de un alt mijloc de iluminare: focul. Focul din vatră dădea lumina, dar și căldura în serile lungi de iarnă. În jurul vetrei se adunau membrii familiei, să mănânce și să tăifăsuiească înainte de culcare. Splendidele sobe cu cahle erau, din păcate, numai o sursă de căldură. Lumina focului rămânea ascunsă în spatele plăcilor de teracotă.

Icoanele din biserici și locuințe, precum și moaștele sfinte erau luminate de flacăra mică a candelor.

Tactici de luptă. Nevoia de apărare a teritoriului Țărilor Române în fața invaziilor impunea căutarea unor soluții strategice inteligente. Una dintre ele, aplicată cu succes în multe rânduri, a fost hărțuirea și atacul prin surprindere în timpul nopții. Lucrul acesta era cunoscut de contemporani. Descriind oastea și tactica militară a moldovenilor, Anton Verancsics scria, la mijloc de veac XVI, că aceștia „aleargă departe, în număr mare, prin acele păduri și munți și atacă peste tot locul deopotrivă rândurile dușmanilor, fie ele cele din față sau de la mijloc sau de la urmă, și chiar în toate nopțile îi hărțuiesc cu mai mari pierderi pentru aceia, prădându-i, ba încăierându-se cu ei în mici lupte și silindu-i să stea treji”. O formă de război psihologic, la urma urmei. Atacurile și bătăliile nocturne exploatau atât oboseala și lipsa de vigilență a adversarului, cât și spaima pe care o aducea noaptea, cu atât mai mult noaptea într-un loc necunoscut și nesigur.

A rămas celebru și este întotdeauna citat ca exemplu atacul de noapte al lui Vlad Țepeș împotriva oștilor lui Mehmed al II-lea, la 1462. După hărțuiri, adesea nocturne, „ne-au lovit într-o noapte – povestește un martor ocular –, încât au omorât oameni, cai, cămile, au omorât o sută de mii de turci”.

Atacurile de noapte par să fi fost practicate cu deosebire de moldoveni. Poate de aceea Verancsics le înregistra printre tacticile militare specifice acestora. De pildă, pentru domnia lui Ștefan cel Mare, izvoarele narrative înregistrează mai multe cazuri de lupte nocturne. Dintre toate, însă, bătălia de la Baia, din 14–15 decembrie 1467, reprezintă – ca și atacul lui Vlad Țepeș – modelul unei lupte de noapte, în care lipsa mulțimii oștenilor a fost suplinită de prezența întunericului.

Tradiția atacurilor de noapte a continuat și după Ștefan cel Mare. La 1552, când Alexandru Lăpușeanu a intrat în Moldova cu gând de domnie, oștenii lui au năvălit peste Joldea și oamenii săi „la Șipote, noaptea”.

Biruința de la Jiliște, din 1574, asupra lui Petru Șchiopul, a obținut-o Ion vodă folosind aceeași tactică.

Se întâmpla, uneori, ca o luptă începută ziua să continue și în timpul nopții. De pildă, bătălia din 1330, dintre Basarab I al Țării Românești și regele Ungariei, Carol Robert, a durat patru zile și trei nopți.

Lupta de la Crasna, din 1450, când Bogdan al II-lea s-a opus polonilor, s-a purtat „mai înainte de apusul soarelui până ce au înoptat”.

Uneori, noaptea adăpostea, la întunericul ei, marșuri ale unor oști. Existau, însă, și comandanți care evitau întunericul: „ce n-au vrut să lovască noapte, témându-să să nu răpue oamenii”. Ceea ce pentru unii constituia un avantaj, datorită elementului-surpriză, era socotit de alții un dezavantaj, din cauza lipsei de lumină și, de aici, a necunoașterii directe a adversarului.

Trădătorii și asasinii. Noaptea era un adăpost sigur pentru trădători și pentru asasini.

Într-o noapte, aproape de mijirea zorilor, în toamna lui 1451, a fost tăiat Bogdan al II-lea de către Petru Aron, la Reuseni.

Ștefan Lăcustă și-a găsit sfârșitul chiar în iatac, pe când dormea, într-o noapte.

O moarte violentă, de asemenea la vreme de noapte, i-a fost hărăzită și lui Ștefan Rareș: pe când se odihnea fără grijă în cortul său, în tabăra de la Țuțora, boierii au tăiat sforile cortului și l-au înjunghiat.

Nu e mai puțin adevărat că și domnii își puneau în aplicare planurile de asasinat politic tot în umbra nopții. Mihnea al III-lea a scăpat, la 1658, de boierii incozi, „strângându-i pă toți la curte într-o seară și, având pă ucigași gata, câte pă unul-unul îi lua de-i sugruma și-i arunca den case jos pă ferestri”.

O noapte a anului 1663 a fost martora unui eveniment care i-a marcat profund pe contemporani: uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino, din porunca lui Grigore vodă Ghica.

O altă crimă comisă în puterea nopții se leagă de numele lui Gheorghe Duca. Fiind domn al Țării Românești, „într-o noapte au eșăt [...] la mănăstirea lui S-ti Ghiorghe, de s-au dus cu slujitori” și au scos din temniță trei boieri: Papa vistierul, Negoită vistierul și Voico postelnicul „și denaintea porții i-au sugrumat”.

La vreme de noapte, în decembrie 1691, a trimis Constantin vodă Cantemir „boiernași de ai lui și slujitori” să-i ridice pe boierii denunțați de Ilie Țifescu drept hiclei. Printre ei: Velicico Costin. Ajungând oamenii lui Cantemir cu Velicico vornicul la Iași, sftencii domnului l-au îndemnat să-l ucidă degrabă. „Și el încă îndată au ascultat și l-au scos noapte de i-au tăiat capul denainte porțai”.

Moartea. Dar nu numai moartea violentă lovea noaptea. Erau oameni pe care sfârșitul natural îi ajungea după apusul soarelui. De pildă, domnul Moldovei, Bogdan al III-lea, a murit „în ceasul dintâi al nopții”, iar Petru Rareș – „la miiază-noapte”.

Sfaturi și întruniri de taină. Noaptea nu însemna numai întuneric, ci și liniște. Când toți cei din jur dorm, când zgomotul zilei se stinge, e vremea potrivită pentru sfaturi și întruniri de taină.

Vlad Vintilă de la Slatina a primit un sol polon în puterea nopții. „A trimis la mine – povestește solul în raportul său –, dorind să se poată întâlni noaptea cu mine, sau la el sau la locul meu de găzduire. Eu m-am arătat gata să merg la el și am fost în taină în ora a treia a nopții. Îmi făcu cunoscut că avea să-mi spună un lucru tainic și de mare însemnătate pentru mine. Am venit în întuneric, fără lumânare, în cămăruța sa”.

În 1595, când solul polon Lubieniecki se afla la București, Mihai Viteazul a trimis pe un credincios al său să-l aducă la curte, seara.

După bătălia de la Călugăreni, „când fu preste noapte”, același domn „făcu sfat cu boierii” dacă vor putea rezista în fața turcilor fără ajutorul promis al lui Sigismund Báthory.

Sub domnia lui Antonie vodă din Popești, mai mulți boieri, dușmani ai lui Mareș Băjescul, Radu Crețulescu și Șerban Cantacuzino, „făcându-se ei o ceată spurcată, noaptea să strângea toți la casa lui Gheorghe dvornicul, de făcea sfat și să învăța cu ce fel de meșteșuguri vor ucide pre acei 3 boieri”.

Înainte de lupta de la Capul Stâncii (1659), cu Constantin Șerban, Gheorghe Ghica și oastea sa „au trecut Iașii noaptea, au mas în râpile Tăuteștilor și acolo au făcut sfat capetele, cum să să dea război cu singuri călăreții, fără foc, fără pedestrime”.

Fugarii. Lipsa de lumină în așezări și pe drumuri putea fi un avantaj pentru cei care doreau să-și șteargă urmele: fugarii. Istoria noastră cunoaște destule cazuri în care personaje silite să fugă din fața unui pericol au ales noaptea spre a-și duce la îndeplinire planul.

Când Ștefan cel Mare l-a învins, în 1473, pe Radu cel frumos și a împresurat cetatea de scaun a Țării Românești, domnul muntean a fugit într-o noapte, lăsând tezaurul și familia în mâinile cuceritorului.

La 1510, Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău, urmărit de boierii care ceruseră la Poartă scoaterea din domnie a tatălui, s-a refugiat la Mănăstirea Cotmeana, de unde, „noaptea, au scăpat numai el cu o slugă a lui, Stoican, pă o fereastră”.

Mult mai spectaculoasă a fost fuga lui Petru Rareș, în 1538, la intrarea turcilor în țară. Ajungând în secuime și fiind găsit de niște pescari, „daca au inserat, l-au îmbrăcat cu haine proaste de a lor și cu comănac în cap și decii l-au scos la Ardeal”.

O altă fugă la vreme de noapte, povestită de cronicari, este aceea a lui Alexandru Potcoavă, la venirea lui Petru Șchiopul în Iași, în 1578.

Dar cea mai zguduitoare descriere a unei asemenea fugi îmi pare că este aceea lăsată de Franco Sivori, avându-l ca personaj central pe Petru Cercel. Când turcii au intrat în Țara Românească, în primăvara anului 1585, spre a-l scoate din scaun pe Petru vodă, domnul a făcut un sfat prelungit cu boierii și cu toții au luat hotărârea de a fugi în Transilvania. „Cum se făcuse ora trei din noapte, toți boierii s-au dus acasă să se pregătească”. Începuseră pregătirile și la curte: „am petrecut toată noaptea strângând lucrurile cele mai de preț și punând să fie încărcate în căruțe”. Apoi, „cânte orele 24, adică la miezul nopții, ne-am pornit la drum [...]. Am călătorit toată noaptea, pe frigul cel mai cumplit și cu cea mai mare vitregie. Dar am avut parte, totuși, câteva ore, de lumina lunii”. În noaptea următoare, fugarii vor ajunge în munți. Și, răspândindu-se zvonul că turcii le-au luat urma, femeile și copiii au început să țipe, încât „nu s-au mai auzit niciodată asemenea gemete și vaiete și strigăte și larmă ca ale acestor femei și boieri care fugeau, care aici, care colea, pentru a se salva, în așa mare vuiet și învălmășeală, că nu s-a văzut cândva un lucru mai nenorocit. A trebuit ca principele însuși să se ducă de acolo până acolo, la lumina nenumăratelor făclii, să-i îmbărbăteze și să spulbere zvonul răspândit că ar veni turcii, dar, cu toate acestea, nu s-a putut aduce nici o rânduială. Dar, în cele din urmă, s-a ajuns totuși ca să înceteze întrucâtva plânsetele femeilor și învălmășeala bărbaților și Alteța Sa, poruncind să se suie pe munte două sute de soldați, a pus să tragă sus cu frânghiile toate carele, trăsurile și caretele și, întorcându-se toată lumea la ordinea cuvenită, am pornit din nou la drum. La orele două înainte de ziuă, aflându-mă lângă niște trecători primejdioase, în desișul pădurii, Alteța Sa a poruncit să se oprească toți și să așteptăm acolo să se lumineze de ziuă”.

După mazilirea sa din domnia Moldovei, dorind să fie repus pe tron, în condițiile unei nemulțumiri generale, Aron vodă, „noaptea, toată noaptea, au silit și nimica zăbavă n-au făcut la Iași, ci au silit spre Țarigrad”. Primind reconfirmarea de la sultan, Aron vodă l-a vestit pe Nestor Ureche logofătul (pe care-l lăsase „păzitor al scaunului”) că se întoarce în Moldova și are de gând să-i pedepsească pe boierii care uneltiseră împotriva lui. Înțelegând Ureche logofătul ce pedeapsă mare avea să vină peste țară și nevoind să fie părtaș la prigoană, „învățat-au pre gazda sa, cine va întreba a dooa zi de dânsul, să spuie că s-au dus acasă la Cârligătură. Și așa, noaptea, toată noaptea, și zioa, toată zioa, fugându, au ieșit pre la Soroca în Țara Leșască”.

Ieremia Movilă a fugit și el, în 1600, din cetatea Hotinului, asediată de Mihai Viteazul, pe „furiș, într-o noapte, cu toți boierii lui”.

Nemulțumiți de domnia lui Leon Tomșa, mai mulți boieri munteni, printre care și aga Matei din Brâncoveni, s-au refugiat la Mănăstirea Tismana, de unde, urmăriți de cumnatul lui Leon vodă, „noaptea au eșit și s-au dus pe plaiul Izvarnii și au trecut în Țara Ungurească”.

După înfrângerea de la Ojogeni, din 1637, Vasile Lupu a părăsit tabăra seara, „pentru-o grădină, peste un gardu, suindu de pe spinarea unuia din slujitori și acolo i-au scos calul și au ieșitu cu fuga”.

Sub protecția nopții „au plecat fuga din scaun” și Gheorghe Ghica, domnul Țării Românești, în 1660.

În domnia a doua a lui Grigore Ghica în Țara Românească, o seamă de boieri și-au găsit scăparea fugind la poloni. Aflând de aceasta, domnul a poruncit să fie prinși și împușcați. „Dar n-au făcut nimic – avea să consemneze Radu Popescu –, că apucase de eșăse den tabără și, noapte fiind, au scăpat”.

De groaza lui Gheorghe vodă Duca, mai mulți boieri moldoveni s-au refugiat prin țări străine, la a treia lui venire la tron. În ceea ce-l privește pe spătarul Tudosie Dubău, el a luat drumul pribegiei, fugind într-o noapte din târgul Iașilor.

În 1671, la izbucnirea răscoalei orheienilor și sorocenilor, Anastasia, doamna lui Duca vodă, „a fugit în Țara Românească, noaptea, cu multe jupâneșe și însoțitori și a luat cu ea un tezaur nesfârșit”.

După uciderea vistiernicului Hrizea de către Șerban Cantacuzino, jupâneasa și copiii lui, neafându-și liniștea din partea domnului, „au încălecat de cu seară și pe la miezul nopții au trecut Dunărea pă ghiață, în Țara Turcească”.

La sfatul unor boieri uneltitori, Constantin Cantemir a tăiat mai mulți dregători, printre care și pe frații Costin, iar pe Dediul spătarul l-a închis în clopotnița de la Trei Ierarhi. Într-o noapte, acesta din urmă „au îmbătat pe siimeni, pe străjerii ce-l păzie, și s-au slobodzit cu o frenghie pe o ferastră din turn pân gios și-au apucat de-u încălecat cu doi ficiori și-au fugit”.

Tâlharii. Drumurile și așezările în întuneric erau bătute de tâlhari. Atât documentele muntenesti, cât și cele moldovenești atestă existența lor, dar arareori se precizează dacă acționaseră ziua sau noaptea.

Un document din 1634 povestește cum pe un Trifan din Marcoviceni și pe soția lui, Sora, „i-au împresurat tâlharii noaptea și au aprinsu casa lor pre dânsii și multe odoară și avére a lor au arsu în casă, numai ce-au scăpat cu trupurile din casă”.

În zilele lui Matei Basarab, fiind Barbu Poenaru clucerul „trimis de domnu nostru la împărăție în slujba Măriei Sale și a țerâi, aici, în urma lui, mers-au nește hoți la casa lui, în Poiană, de i-au prinsu jupâneasa și pre oamenii lui de i-au muncit noaptea și i-au căznit și i-au arsu cu foc până i-au omorât jupâneasa și i-au luat tot de în casă ce au avut”.

Probabil că majoritatea celor care jefuiau casele boierilor, ale orășenilor, care furau vite sau cai, făceau aceasta după apusul soarelui. Un misionar catolic ajuns în Moldova scria, în 1678, că „lipsurile și nenorocirea din aceste locuri sporesc neîncetat; din cauza mulțimii tâlharilor nu se mai poate circula și nici măcar nu suntem siguri în orașe; și aici, în Cotnari, este nevoie a sta mereu cu armele în mână, atât ziua, cât și noaptea”.

O foarte plastică descriere a unui jaf în Moldova, la 1421, ne-a lăsat-o Guillebert de Lannoy: „când să intru noaptea în sus-zisul oraș Cetatea Albă, eu și cu un tâlmaci al meu am fost prinși, aruncați jos de pe cai și prădați de hoți; și chiar m-au bătut și rănit greu la braț, ba m-au și dezbrăcat, lăsându-mă gol, doar în cămașă, legat de un copac o noapte întreagă lângă malul unui mare râu numit Nistru, unde am petrecut noaptea în mare primejdie de a fi ucis sau înecat”. Ca și oștenii care atacau noaptea, tâlharii țineau seama de importanța întinericului, de oboseala victimei, de imposibilitatea ei de a se apăra, de lipsa unui sprijin din afară.

Tot la vreme de noapte prădau și oștile dușmane în timpul unor campanii militare. Paul de Alep povestește că, în timpul războiului dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan (1653), oștile ungurești jefuiau prin Iași, încât, de spaimă, „nu puteam dormi noaptea”.

Există mărturii despre unele măsuri luate pentru a păzi liniștea locuitorilor orașelor și a preveni tâlhăriile și omorurile pe timp de noapte. Paul de Alep povestește că, la Târgoviște, în turnul de piatră al curții domnești, „se află orologiul orașului și acolo stau de strajă mulți paznici. În timpul cinei, aceștia bat dintr-o tobă asemenea unei «khalilie» de la noi, pentru a opri circulația în timpul nopții; după aceea, aprind o lumină mare și, atâta timp cât rămâne aprinsă lumina, nimeni nu îndrăznește să umble pe ulițe. În zori de zi, bat iarăși din tobă, sting luminile și se trag lovituri de tun pentru a vesti pe toți locuitorii din oraș că pot să umble pe străzi”.

Focul nesupravegheat sau pus anume, mai ales pe vreme de noapte, producea incendii devastatoare. Arderea multor case este menționată în documentele noastre medievale, dar, din păcate, fără indicarea momentului când va fi izbucnit pârjolul.

Una din excepții este mărturia despre arderea casei lui Trifan din Marcovicieni, noaptea, din cauza focului pus de tâlhari.

Se știe sigur că Mănăstirea Putna a ars „în Miercurea Mare, la miezul nopții”.

În timpul luptei de la Baia, spre a-i speria pe unguri și pentru a spori panica, Ștefan cel Mare „au aprins târgul asupra lor”, prilej cu care au ars și casele „pe străzile târgului”.

Înainte de bătălia de la Finta (1653), aflându-se Timuș Hmielnițchi în Țara Românească, „au rămas cu masul” pe noapte la niște case boierești, la Cocorești. Și, „aflându casele pline de toate bucatele, singur au pus de au dat focu caselor, dacă s-au sculat de la masă ameițit de vin”.

Cum arăta un foc în bezna nopții ? Cam cum îl descrie Walerand de Wavrin pe cel care a cuprins un turn al cetății Turtucaia, în 1445: „Focul care ardea atunci în turn și în afară, văzut noaptea prin ceața cea groasă, părea să fie un singur tăciune, atât erau de roșii zidurile”.

Fenomene atmosferice și evenimente astronomice. Cerul întunecat și spuzit de stele era câmp de cercetare pentru astronomii și astrologii de la curte. Mersul astrelor și zodiilor prevestea schimbările de vreme sau de vremi. Toate erau socotite semne, înregistrate și interpretate ca atare. Chiar și schimbările de vreme bruște, pe timp de noapte, erau privite ca semne.

Înainte de confruntarea dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan a fost o noapte cu „multe tunete, fulgere și trăsnete, a căzut o ploaie torențială”, încât oamenii își spuneau „«A venit ceasul». Trăsnetul a căzut pe turla mare de lemn a bisericii Mănăstirii Sf. Paraschiva, care este a călugărilor de la Muntele Sinai, și a înfipt adânc în pământ vârful și crucea. A căzut și pe grajdurile marelui palat domnesc și a ars multe case. Fulgerele străluceau ca săbiile și se vedeau pe cer întruchipări făcute din nori alburii, asemenea unor cetății și unor lănci. Toate acestea vesteau, de asemenea, înfrângerea lui Vasile Lupu”.

Erau, însă, și evenimente astronomice mai deosebite care puteau fi văzute noaptea pe cer și de neinițiați. Cronicarii ne-au lăsat mărturie mai ales despre comete sau „stele cu coadă”: una „s-a arătat în văzduh” la 1577, una – în domnia lui Vasile Lupu, alta – înainte de plecarea domnilor români la asediul Vienei, în 1683.

Slujbele. Noaptea clericilor se scurgea între cele două slujbe: vecernia și utrenia. Dar și laicii veneau la biserică noaptea. Când i s-au arătat în vis Radu cel Mare și Sfântul Nifon, Neagoe Basarab se afla la slujbă, în biserica Mănăstirii Dealu. Înainte de sfințirea bisericii de la Curtea de Argeș, același Neagoe vodă a participat la slujba de noapte, împreună cu patriarhul, mitropoliții și arhierii care veniseră în Țara Românească pentru târnosire.

Fugind din fața turcilor, la 1538, Petru Rareș a ajuns „către seară” la Mănăstirea Bistrița. Și, intrând în biserică, a căzut „în fața chipurilor sfintelor icoane, și am plâns mult. Și cu mine, cu lacrimi fierbinți au plâns egumenul mănăstirii și tot soborul [...]. Iar călugării au înmulțit rugile către Domnul și l-au lăudat pe Domnul și au făcut denii și rugăciuni pentru mine”.

Petrecerile. Noaptea nu era numai un timp al spaimelor sau al rugăciunilor. Adeseori, era și un timp al petrecerilor. În casele boierești sau la curte erau frecvente cinele prelungite până târziu.

De pildă, atât în Moldova cât și în Țara Românească exista obiceiul ca, „în ajunul sărbătorii Anului Nou, toți boierii țării, ispravnicii, pârcălabii sau subașii și toți dregătorii divanului să petreacă noaptea la domn și să depună înaintea sa insignele dregătorilor lor [...]. Atunci, chiar în noaptea aceea, domnul trimite numirile și face destituirile”.

În noaptea de Bobotează, „cântăreții cu tobele, cu fluierile, cu trâmbițele mergeau cu făclii pentru a face urări boierilor țării”.

În noaptea Învierii, copiii băteau toaca de lemn și de aramă, „pentru că oamenii nu dorm deloc în timpul acestei nopți de Paște. Copiii din fiecare mahala și din fiecare uliță se adunau la mănăstirea sau la mahalaua lor, aprindeau focuri în curte, se veseleau zgomotos și trăgeau clopotele până la al șaselea ceas din noapte”.

La bâlciul de la Focșani, „din cele patruzeci de zile – povestește Evlia Celebi –, trei zile și trei nopți se luminează târgul cu mii și mii de candelă, felinare, făclii, torțe și cu lumânări de ceară. În fiecare colț, cântăreții și muzicanții din diferite țări cântă din gură și din instrumente, iar lăutarii din trompete. Mai multe femei de moravuri ușoare cântă din gură și din instrumente, petrecând, astfel, în toate părțile, încât așa ceva nu e caracteristic nici unei alte țări”.

Nu trebuie uitată nici nunțile, unde invitații petreceau zile și nopți în șir. Înaintea nunții, „mirele cu prietenii săi străbat călare străzile orașului în tot timpul nopții, însoțiți de oameni care bat din tobă, cântă din fluier și duc lumânări”. După oficierea cununiei, „noaptea, mirele cu tovarășii lui și cu lăutarii urmează în trăsuri mireasa, însoțită de alte femei măritate, și se plimbă cu veselie; și aceasta se prelungește, zi și noapte, două sau

trei zile”. Petrecerea care a urmat căsătoriei lui Radu Mihnea cu fiica lui Scărlăt de la Țarigrad a durat două săptămâni. Douăsprezece zile s-a chefuit și la Iași, la nunta domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu Janusz Radziwill. Ion Neculce descrie cu mult har cele două săptămâni de petreceri de la căsătoria Catrinei, fiica lui Gheorghe Duca: „cât nu era nuntă și era minună”.

*

Jean Verdon scria că „omul medieval trebuia să integreze în existența sa această noapte inevitabilă, de care sunt legate Eros, Hypnos și Thanatos”⁴². La fel ca în întreaga Europă, în Moldova și Țara Românească oamenii integrău noaptea în ciclul vieții lor. Ea putea fi trăită pasiv (dormind) sau activ. Pentru trăirea activă, era nevoie, înainte de toate, ca noaptea să fie „îmblânzită” (Jean Verdon) prin folosirea mijloacelor de iluminat. Totuși, cum acestea dădeau o lumină destul de slabă, numărul de activități care se puteau desfășura în timpul nopții era foarte redus. Oamenii obișnuiau să se culce devreme și de aceea noaptea, mai ales în lunile de iarnă, părea nesfârșită. Adevărata biruință asupra nopții a adus-o abia inventarea electricității.

Noaptea medievală era ambivalentă. Întunericul servea, în egală măsură, și celor cu intenții rele și celor cu gânduri bune. Asasinii, trădătorii, tâlharii, dușmanii profitău de beznă pentru a-și ataca victimele ori adversarii. Fața aceasta a nopții era teritoriul Necuratului. Dar, în egală măsură, noaptea se făceau slujbe în biserici, chipurile sfinților se arătau în vise, stelele arătau mersul lumii, oamenii petreceau împreună. Această a doua față a nopții îi aparținea lui Dumnezeu. În general, însă, spaimile nopții erau preponderente. Oamenii nu se simțeau în largul lor după apusul soarelui. Sentimentul predominant era de repulsie. Noaptea era, prin excelență, un „domeniu al fricii”⁴³.

⁴² Jean Verdon, *La nuit au Moyen Âge*, Paris, 1995, p. 10.

⁴³ *Ibidem*, p. 21.

ATITUDINEA ÎN FAȚA MORȚII

Testamentele – izvoare istorice. *Testamentele:* iată o categorie de izvoare prea puțin cunoscută și aproape deloc exploatată, deși bogăția de informații, varietatea în privința compoziției și, nu în ultimul rând, frumusețea stilului ar fi îndreptățit o mai mare atenție din partea medievistilor noștri.

În Moldova veacului al XV-lea apar menționate cele dintâi acte care conțin dispoziții cu caracter testamentar. Chiar dacă forma în care au ajuns până la noi nu este aceea a unor testamente propriu-zise, ele nu trebuie pierdute din vedere, pentru că sunt cele mai vechi dovezi ale grijii omului aflat în pragul morții pentru bunurile sale și pentru cei apropiați lui. Astfel, un document din 13 august 1464 menționează „înscrisul” făcut de Bera, care lăsa „la moartea lui” un sat unui personaj oarecare. Dorința lui Bera, înregistrată *în scris*, poate fi considerată cel mai vechi testament sau act cu caracter testamentar cunoscut în Moldova. Câteva decenii mai târziu, în 1500, Dumșa postelnicul, nepotul de soră al lui Ștefan cel Mare, „la moartea lui, murind”, a dat un sat unei slugi, „cu limba lui, cu voia lui”.

Primele testamente propriu-zise care ni s-au păstrat datează din secolul al XVI-lea. Ele se pot clasifica, după autor, în: *testamente domnești*, *testamente de boieri*, *testamente de clerici*, *testamente de femei*, *testamente de orășeni și negustori* și, în sfârșit, *testamente de străini*. Există și tipuri speciale de testamente, care pot fi incluse în mai multe categorii, ca de exemplu diatele colective sau diatele reciproce dintre soți.

Structura testamentelor. Redactate într-un stil sobru, caracteristic epocii, testamentele, fie că au aparținut unor domni sau unor umili călugări, sunt foarte asemănătoare sub aspectul structurii.

Diatele încep, de obicei, cu scurte considerații de ordin religios sau meditații simple legate de soarta și rostul oamenilor în această viață. La 1646, clucerul Dumitrașco Iarali scria în diata sa: „Întru slava Domnului nostru Iisus Hristos, stăpânitoriu vieții și a morții. Întâi eu, Dumitrașco Erali cluciarul, de a vria Atotțiitoriu Domnul să mă chême spre dânsul, mă rog să priimiască sufletul meu cu obicinuita a sa milostivire, să-mi iarte greeria a mulțimei păcatelor méle”. Reflecțiile marelui logofăt Solomon Bârlădeanul, de la 1670, sunt mai profunde și au un ton mai grav: „Priveghiați și vă rugați, zice Domnul nostru Iisus Hristos, că nu știți ziua și ceasul când va sosi i proci. Cade-se, dar, fieștecăruia din rodul omenesc, mai vârtos nouă, pravoslavnicilor și adevăraților creștini, ca purure să priveghiem și să păzim ceasul cel de pe urmă, carele ca furul vine, aducându-ne aminte că ca iarba cea de dimineață verde, roa o lovește, în de sară soarele o trece și o usucă”.

Testamentele conțin, îndeobște, o declarație de credință: „... mă rog [lui Dumnezeu] să priimască sufletul meu”.

Diatele erau un bun prilej pentru asumarea păcatelor din timpul vieții. Marele vornic Gavriiliță Costache își începe testamentul din 1687 astfel: „Socotindu-mă cu firea mea, că nime nu-i în lume să vețuiască și să nu moară, ci tot cu moartea ne plătim, și am socotit că cine așează singur mai bine-i decât când așează alții mai pe urmă. Eu fui un om mai păcătos decât alții, că fiind mai păcătos avui și premenele de femei mai mult decât alții, așa îmi fu parte de la milostivul Dumnezeu după păcatele mele și avui coconi cu trei femei”.

De cele mai multe ori, autorul testamentului justifică alcătuirea acestui act: „...fiind la boală, din voia lui Dumnezeu și văzând că mi s-a apropiat viața de moarte” sau: „... orânduit fiind împreună cu alți boieri ca să merg la Poartă cu trebuințele țării și a Măriei Sale, a domnului nostru”.

O precizare importantă este aceea că testatorul era „întru buna și tocmita a trupului sănătate și întru toată întregimea minții”.

După o introducere de acest fel – care nu este, însă, o caracteristică generală –, testamentul înregistrează ultimele dorințe ale autorului său. Testatorii sunt preocupați, mai întâi, de soarta bunurilor lor. Averile erau privite ca daruri ale Divinității („...cu ce m-au miluit Dumnezeu” sau „...cum ne-a dat Dumnezeu”), deci păstrarea și buna lor administrare reprezenta o obligație pioasă. Diatele fac referire la proprietăți, fie că acestea însemnau sate, seliști, vii (eventual cu crame), fie heleșteie, mori, case sau dughene în orașe, sălașe de țigani. La acestea se adaugă bucatele și „pojijia” casei, unelte agricole, vaci cu viței, oi, râmători, boi, stupi, cai, iepe cu mânji, căldări de bere și de rachiu, tăvi de aur împodobite cu pietre prețioase, tigăi, tingiri, ibrice, blide de plumb, talgere, vase de lemn, buți, poloboace cu miere și alte asemenea lucruri. O categorie aparte de bunuri lăsate prin testament sunt odoarele (fie bijuterii, fie bucăți de metale prețioase ori pietre scumpe) și țesăturile (brocart sau „adamasc”). Mai sunt, de asemenea, pomeniți și banii. Testatorii lasă cu limbă de moarte și lucruri la care trebuie să fi ținut în chip deosebit: o dulamă verde de tabiu cu ape și un contăș alb, un cal cu șaua lată și „rafturile” verzi „ci umblu la curte cu dânseli” sau cocia cu postav, cu patru telegari negri și cu hamuri.

În afara dispozițiilor legate de moștenirea propriu-zisă a averilor mișcătoare sau nemișcătoare, testamentele conțin și clauze referitoare la locul și felul în care oamenii doreau să fie înmormântați. Ștefan Tomșa I cerea, de pildă, să fie îngropat în biserica ortodoxă Sf. Maria din Liov, lăsând, în acest sens, bisericii 300 de florini. Miron Barnovschi dorea să fie adus în țară și înmormântat la Dragomirna. Anastasia, soția hatmanului Isac Balica, voia înmormântarea „foarte cu cinste”.

Dacă soarta averilor este elementul comun al tuturor categoriilor de testamente, există unul care conține și dispoziții cu un caracter special. Este vorba despre testamentul lui Alexandru Lăpușeanu (24 martie 1565), în care domnul stabilea succesiunea la tron a fiilor săi – enumerați în ordinea: Bogdan, Ștefan, Ionașco, Ilie, Petru și Constantin – și-i sfătuia pe urmași ce linie politică să urmeze după moartea lui, căror împărați și regi să se adreseze pentru ajutor.

Sunt și testamente care rememorează întâmplări din viața testatorilor, ceea ce le imprimă o notă foarte personală. La 1563, de exemplu, mitropolitul Grigorie Roșca, într-o diată redactată sub forma unei scrisori către comunitatea monahală de la Probotă, își amintea „cu fața către fața pământului umed” cum „...m-am nevoit cu multă trudă și pricepere de am întors pe Petru voievod [Rareș] și pe doamna lui, Elina, cu copiii lor, de s-au îngropat acolo [la Probotă]; căci nicăieri altundeva nu se îngropau domnii fără numai la Putna. Și putnenii, până nu demult, au lătrat mult asupra mea și mari blesteme și mânie au ținut”. În testamentul său, redactat în pribegie, Petru Șchiopul își mărturisește adâncă mâhnire pentru că fiica, ginerele și nepotul lui de soră l-au „trădat și n-au stat pe lângă mine, sau la strâmtorarea mea, precum nu se cade să părăsească pe părintele lor în vreme de nevoie, ei, pe care îi pusesem să cârmuiască casa mea”. Comisul Ionașco Tălmăciu va povesti, la 1664, în diata sa: „...sosind și aceste lucruri grele asupra țării, di fac turcii cu noi și ne duc uni le-i voia lor și trăimu pri în țări străini foarte cu mare greu și cu multă chilutuială, cari lucru și obiciai moșii noștri și părinții noștri nu li-au avut, deci fiind și eu unul dintru moșnianii țării, la schimbarea lui Ștefan vodă tãmplatu-s-au noao di am eșit din țară, împreună cu dânsul, ca cu un stăpân

și căutând lui, tras-am multă nevoi și griu prin țară străini, în mulți ai. Tâmplatu-s-au și noao di ni-au arătat cale și milă a vinirea în țară, di la Măriia Sa Dabija vodă și ni-am discălicat și noi tocma la aciasta sarcină di nevoi ci-i asupra țărâi și pre toți lăcuiorii țărâi. Datoriu am fost și eu a faci după cuvântul mai marilor noștri și a oști și a sluji, împreună cu alți lăcuiorii a țărâi și cu mari greu și nevoi, neagiungându-mi puțința, tot am făcut cum am putut și am oștit doi ai în țara niamțască cu Măriia Sa Dabije vodă și cu toț lăcuiorii țărâi”.

Pentru a se asigura de respectarea dorințelor sale, testatorul își încheia diata cu un blestem. Iată-l pe cel cuprins în testamentul vornicului Andrei Săpoteanul (30 ianuarie 1680): „Iar cine din ruda mea s-a amesteca să ceară ceva, să fie trăclet și proklet de Domnul nostru Iisus Hristos, carele au făcut ceriul și pământul și de Preacurata Maica Domnului nostru Precesta și de 4 Sfinți Evangheliști și de 12 Apostoli și să hie afurisit de 318 oteți care a fost în sfânta cetate în Nicheia, să aibă parte cu Iuda și cu trăcletul Arie, amin. Și la ce județ s-or trage, să n-aibă județ și să hie de rușine”.

Îndeobște, aceste acte sunt întărite cu semnăturile și pecețile martorilor.

Și copiii mureau. *Cartea românească de învățătură* ne lasă să înțelegem că pruncii erau uciși, uneori din imprudență. Culcați în același pat cu părinții, cu mama ori cu doica, bebelușii mureau prin sufocare accidentală, în timpul somnului. Tocmai de aceea, în Occident, discursul preoților și medicilor era adesea îndreptat împotriva mamelor care nu-și lăsau sugarii să doarmă singuri, în leagănul lor. În Moldova secolului al XVII-lea, femeia care-și sufoca din imprudență pruncul era canonisită cu interzicerea împărtășaniei timp de trei ani, cu post „cât va putea”, cu rugăciuni și milostenii „după putearea ei”. Dacă se constata, însă, că tragedia se întâmplase pentru că ea fusese beată sau pentru că, la mânie, își trântise copilul și acesta murise, femeia primea canon ca și ucigătorii de oameni. Erau iertate doar mamele care nașteau în loc pustiu și al căror prunc murea pentru că nu fusese „grijit”, precum și cele care aveau „sminteală și pacoste de la diavolul”, adică sufereau de afecțiuni psihice.

Izvoarele noastre menționează dușegubine plătite pentru o moarte de copil, dar cel mai adesea fără amănunte privind circumstanțele și cauzele decesului. O excepție o constituie un document din vremea lui Constantin Movilă, care dă câteva detalii zguduitoare: un copil găsit mort la Corlățele fusese ucis și îngropat de propria mamă. Probabil că și la noi, ca și în apusul Europei, infanticidul va fi fost o practică la care recurgeau unii părinți, din dorința de a scăpa de copiii nedoriți, în general bastarzi, sau de o gură în plus la masă. În tot cazul, potrivit pravilei, „nu are voe nime să-și omoară feciorul”, pe „cuconii-ucigători” și pe „coconii-ucigătoare” așteptându-i focul iadului.

Mormintele de copii cercetate de arheologi au, de regulă, un inventar sărac: o monedă pusă în mână, mici podoabe, eventual resturi de veșminte. Practica, întâlnită relativ frecvent în Occident și chiar și în Polonia vecină, de a immortaliza copilul defunct sub formă de statuie sau relief funerar nu este atestată în Moldova. Totuși, reprezentări funerare au existat, dovadă incontestabilă a afecțiunii părinților și materializare a nevoii acestora de a perpetua amintirea copilului pierdut. Dintre toate, doar două au ajuns până la noi: portretul lui Pavel Movilă, fiul lui Simion Movilă, pictat în arcosoliul de deasupra mormântului său, în biserica mică a Mănăstirii Dobrovăț (azi, distrus) și portretul lui Ion, fiul lui Vasile Lupu, brodat pe acoperământul său de mormânt din biserica Mănăstirii Trei Ierarhi. Imaginile sunt idealizate: cei doi prinți, purtând veșminte și însemne domnești, sunt înfățișați vii, dar nu la vârsta pe care o avuseseră în momentul morții, ci *in virum perfectum*, la vârsta pe care gândirea teologică o socotea ideală. Ambii au în mâini câte o năframă; în plus, Pavel Movilă ține în mâna dreaptă și o floare, pe care o întinde parcă îngerului pogorât spre el. Poate că floarea nu este un

simplic element de decor, ci un simbol al inocenței și nemuririi, precum în tablourile funerare contemporane ale maeștrilor flamanzi, în care copiii morți apar înconjurați de plante.

În bisericile moldovenești de veac XVII sunt destule pietre de mormânt ale unor copii, chiar ale unora din familiile domnitoare, dar, din păcate, inscripțiile lor nu dau detalii nici despre vârsta la care aceștia s-au stins, nici despre cauzele morții lor. Textele funerare, ca și alte izvoare, de altfel, sunt succinte și redactate pe un ton neutru, care nu lasă să se întrevadă nimic din suferința copilului înainte de moarte și nici din durerea resimțită de familie la dispariția lui. Situația era identică și în societățile din apusul Europei, îndeosebi în rândul părinților care nu știau carte. Aceștia, oameni săraci, se lamentau mai puțin și-și trăiau doliul, dacă nu cu indiferență, în tot cazul cu mai multă ușurință. Ceilalți, reprezentanți ai elitei, lăsau uneori mărturii scrise despre tristețea care i-a cuprins la pierderea câte unui copil. În Moldova, jupâneasa Anița, văduva lui Gavril Dobrenchi, declara simplu și reținut că a avut „un copil și o copilă și s-au tâmplat di-u murit și Dobrinchia, și copiii amândoi”. Un caz de un tragism aparte se întâlnește în familia Cantacuzino. Marele stolnic Toma avusese din prima căsătorie cinci născuți. După douăzeci de ani de căsnicie, i-a murit soția, iar dregătorul a rămas cu soacra și copiii. La ceva timp, s-a săvârșit și bătrâna, ei urmându-i „cuconii” toți. Din noianul de simțăminte care trebuie să fi năvălit asupra tatălui în acele momente, nu a rămas nici o dovadă. Posteritatea a avut de știut doar că stolnicul „au făcut cheltuială multă” pentru pomenirea răposaților.

Sunt și alte surse care atestă faptul că pruncii morți erau „grijiți” și că, întru aceasta, nu puțini bani se cheltuiau. Pentru sufletul lor, părinții dădeau de pomană fie o parte de sat, fie un țigan, fie un loc de prisacă și un loc de casă.

Rata mortalității infantile era foarte ridicată. În același interval cronologic, în Suedia, Finlanda sau Franța, circa 250 % dintre copii nu atingeau vârsta de un an, iar circa 500 % nu ajungeau la adolescență. La noi, aproximări statistice nu se pot face, dar este evident că mențiunile din izvoare despre copii morți sunt numeroase. Moartea lovea toate categoriile sociale și atât de necruțător încât „multe familii nu mai terminau să-și îngroape micuții”⁴⁴. Lui Drăgan din Stroești, „cuconii nu-i i-au custat”. Chiriac paharnicul și soția lui, Alexandra, fiica vornicului Grigore Ureche, avuseseră „și cuconi depreună și ni s-au săvârșit cuconii”. Micuța, soția lui Andrieș Brănzănuș, avusese și ea coconi și-i muriseră, rămânându-i numai „o copilă”. După formulările din documentele citate, s-ar zice că acești copii nu muriseră la naștere, ci ceva mai târziu.

Așa cum venirea pe lume a unui prunc era pusă pe seama intervenției divine, tot la fel și moartea lui era văzută ca expresie a voinței lui Dumnezeu. Totuși, nașterea unui copil mort, chiar fără vina mamei, făcea ca femeia respectivă să nu fie împărtășită vreme de un an. Pitarului Ștefan Moimăscu, „i-au dat Dumnezău și coconi împreună cu giupâneasa sa [...] și li i-au luat Dumnezău”. Pascal Corlat, fiul uricarului Vasile Corlat, exprima trista realitate în câteva cuvinte sugestive și tulburătoare: „văzindu eu că pre nime n-au cruțat Dumniazău să rămăe rod pre pământ de pre părinții miei în urmă, făr' numai ce mi-au lungit Dumniazău mie zilele până astăzi și-ncă nice mie nu mi-au făcut Dumnezău parti, să-mi custe cuconii”. Declarația marelui logofăt Solomon Bârlădeanu, făcută în preajma morții, este încă și mai nuanțată, ea vădind o trăire religioasă intensă: „Dumnezeu nevrând, dintru a sa adâncă și nepremenită taină, a ne da, ca și dintru noi pre urmă a rămăne rod...”.

⁴⁴ Marie-France Morel, *La mort d'un bébé au fil de l'histoire*, în „Spirale”, 31, 2004, 3, p. 15.

Yvonne Cazal a făcut uimitoarea observație că în nici una dintre limbile europene nu există un cuvânt care să o desemneze pe femeia al cărei copil a murit⁴⁵, așa cum există pentru aceea căreia i-au murit părinții sau soțul. Remarca este valabilă și pentru limba română. Dar nu e numai atât: în sursele noastre istorice, părinții care-și pierduseră pruncii obișnuiau ca, spre sfârșitul propriei vieți, să treacă sub tăcere existența acestora sau să afirme pur și simplu că nu avuseseră niciodată copii. Doar examinarea atentă a surselor, uneori de tipuri și proveniențe diferite, scoate la iveală adevărata față a lucrurilor. Fiica hatmanului Pătrașco Moreanul, soție a spătarului Gligorașco Rusu, care și-a luat ca fiică de suflet o nepoată, avusese măcar doi fii, deși în actul care conține prevederile ei testamentare nu se face nici o precizare în acest sens. Despre marele vistiernic Simion Stroici se spunea că „n-a avut copii din trupul lui”, cu toate că avusese măcar patru. După unele consemnări, nici Sinclitichia Bilăiasa „copii din trupul ei n-a avut”; în realitate, jupâneasa mărturisea că „am avut și feciori”, iar marele logofăt Dumitrașco Ștefan confirma că ea avusese un fiu, dar „i s-au svârșit feciorul ei, Ionașco, și au rămas însăși fără feciori”. Mai multe documente afirmă că Antemiia, soția lui Dumitrașco Mihul de la Tureatca, „feciori de trupul său n-au avut cu dânsul”, însă unul dintre ele conține această precizare, susținută și de alte surse: „au avut și cuconi cu giupânu său depreună, ce nu le-au custat”. Așa stând lucrurile, ar trebui văzut, de la caz la caz, în măsura în care izvoarele o îngăduie, ce se ascunde de fapt în spatele cunoscutei formule „n-a avut copii din trupul său”: sterilitatea părinților sau moartea copiilor ?

*

Studierea testamentelor, a celorlalte izvoare cu un caracter asemănător, relevă aspecte nebănuite despre oamenii Evului Mediu. Ele pun în fața noastră o lume ale cărei sentimente și trăiri sunt greu de imaginat. Oamenii de atunci își iubeau cail, veșmintele, anumite lucruri de preț, care vor fi avut și o valoare sentimentală, erau creștini dreptcredincioși și cu frică de Dumnezeu, erau conștienți de propriile păcate și greșeli, pe care și le asumau (uneori, le autoironizau) și pentru care așteptau înfricoșata Judecată de Apoi. În chip paradoxal, testamentele servesc la scrierea unor pagini foarte frumoase de viață, la surprinderea caracterului unei persoane, la reconstituirea unor averi sau a aspectului unei gospodării. Aceste acte spun multe și despre mentalitățile vremii, despre structura familiei, despre rolul femeii, despre preocupările oamenilor.

Moartea era privită cu seninătate, cu degajare, cu liniște, era orânduită gospodărește, asemenea tuturor lucrurilor legate într-un fel sau altul de existență. Trecerea era socotită sfârșitul pământesc al oricărei ființe muritoare, poarta care se deschide spre adevărata viață, aceea veșnică. Important era ca evenimentul să fie pregătit din vreme, ca averile să fie rânduie, ca familia să fie pusă la adăpost de sărăcie și necazuri. Cel care se pregătea să plece nu cerea pentru sine decât înmormântare creștinească și pomeniri la răstimpurile convenite. Din frazele testamentelor se întrevide o undă de regret pentru despărțirea de ființele iubite și de lucrurile dragi, dar nicăieri nu se întâlnesc lamentări, tânguiri, ci, mai degrabă, un soi de melancolie. Nici femeile nu au o atitudine diferită. Ele se îngrijesc de soți, de copii și de moștenirile acestora, precum și de averile care trebuie să le primească o biserică sau alta pentru pomenirea sufletelor lor.

⁴⁵ Yvonne Cazal, *Nem jam modo Mater, enquête sur une dénomination disparue pour désigner «la Mère qui a perdu son enfant»*, în „Micrologus. Nature, scienze e società medievali”, XVII, 2009 (*La madre*), p. 236.

CUPRINS

INTRODUCERE	1
Izvoare și metode de cercetare.....	1
Direcții de cercetare.....	2
DE LA SPAȚIUL INTIM LA INTIMITATE.....	4
Conceptul de intimitate.....	4
Locuința domnească	5
Locuințele boierești	6
Baia.....	7
VIATA DE FAMILIE	9
Căsătoria.....	9
Zestrea	10
Relațiile dintre soți	10
Adulterul și bastarzii.....	12
Divorțul.....	12
Văduvia.....	13
Relațiile dintre frați.....	13
Relațiile dintre rude	13
COPIII ȘI UNIVERSUL LOR.....	16
Nu toți copiii se îmbracă.....	16
Timpul muncii și timpul jocului	16
Copii care învață.....	18
Copii care slujesc.....	22
Foloasele educației și ponoasele lipsei ei	23
Sentimente și amintiri.....	26
O vârstă a primejdiilor.....	26
OAMENI ȘI ANIMALE	30
Animalele din gospodărie.....	30
... și folosul lor.....	32

Fiarele sălbatice	33
Șoarecii și câteva insecte	36
Calul	38
LUMEA ÎN CULORI.....	43
Negru	44
Alb	44
Galben.....	45
Roșu.....	47
Verde	49
Albastru	49
Culoarea și costumele – mărci identitare	52
NOAPTEA.....	57
Odihna	57
Taberele de noapte.....	57
Sexualitatea.....	58
Zgomotele.....	58
Fantomele	58
Visele.....	59
Mijloace de iluminat.....	59
Tactici de luptă	60
Trădătorii și asasinii	61
Moartea.....	61
Sfaturi și întruniri de taină	61
Fugarii.....	62
Tâlharii	63
Focul	64
Fenomene atmosferice și evenimente astronomice	64
Slujbele	65
Petregerile.....	65
ATITUDINEA ÎN FAȚA MORȚII.....	67
Testamentele – izvoare istorice	67
Structura testamentelor	67
Și copiii mureau.....	69